BIBLIOTHECA INDICA.

COLLECTION OF ORIENTAL

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—NOS. 830 AND 832.

THE TATTVA-CHINTÁMANI

BY

GANGES'A UPÁDHYÁYA.

PART III.

ÍS'VARÁNUMÁNN

(A PART OF THE ANUMÁNA KHANDA)

WITH THE COMMENTARY OF

JAYADEVA MIS'RA.

EDITED BY

PANDIT KÁMÁKHYÁ NÁTHA TARKA VÁGÍS'A,
Professor, Sanskrit College, Calcutta

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1893.

तत्त्वचिन्तामणौ

ईश्वरानुमानं ।

अनुमानखण्डान्तर्गतं ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीजयदेवमिश्रविरचितालोकनामकटीकासहित ।

आसियाटीक-सोसाइटी-समाजानुमत्या

संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधित ।

कलिकाताराजधान्यां

बाप्तिष्ट मिशनयन्त्रे मुद्रित ।

शकाब्दा १८१५ । ई० १८९३ ।

श्रीगणेशाय नमः।

तत्त्वचिन्तामणौ

ईश्वरानुमानम्।

एवमनुमाने[1] निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः, क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन घटवत्सकर्तृकत्वानुमानात्[2]। ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य

ईश्वरानुमानालोकः।

'जगदिति कार्य्यजातमित्यर्थः, 'तस्येति, प्रतिज्ञाकाले स्वस्वपदेन तावदभिधानस्यावश्यकत्वादित्युपलक्षणं, तावतामनन्तत्वादभिधानस्यानेकक्षणसाध्यतया तावत्पर्य्यन्तानुविधेय-स्थेयः-प्रतिवादिना-

---

(१) ईश्वरानुमानप्रकरणस्य मथुरानाथकृतव्याख्याया दुष्प्राप्यत्वेन व्याख्यान्तरं विना दुर्बोधत्वेन चातिप्रामाणिक-जयदेवमिश्रकृतालोकाख्यव्याख्यया सहितं तादृशप्रकरणं मुद्रितमिति।

(२) क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानादित्यर्थः।

स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात्। नापि मिलितं, एक-रूपाभावात्[१]। अत एव सकर्त्तृकत्वासकर्त्तृकत्वविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत्सुग्रहीतुमशक्यत्वाद्वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात्। न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयोमध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयात् घटेऽपि कदाचित्तयोः सम्भवात् प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च। न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यन्न हत शरीराजन्यं जन्य वा पक्षः, अन्यात्मविशेषगुण-शब्द फुत्कार-सर्गाद्यकालीनवेद घटादि-लिप्यादिसम्प्रदायानामीश्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्[२]

भाकाङ्क्षाकत्वासम्भवादेतदपि द्रष्टव्यम्[१]। 'मिलितमिति एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थं। ननु संशय विवादौ विशेषणतयोपलक्षणतया वा पक्षतावच्छेदकौ तत्र नाद्य इत्याह, 'वादिनोरिति, नान्त्य इत्याह, 'घटेऽपीति, तथाचांशत सिद्धसाधनमिति भाव :

---

(१) अनुगतपक्षतावच्छेदकाभावादित्यर्थः।

(२) एतेषां शरीरजन्यत्वनियमेन शरीराजन्यत्वरूपेण संग्रहीतुमशक्यत्वात्।

(३) अनुमितेव रागादि सोधात् मध्यस्थ ।

असिद्धेश्च[१] अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात्[२]। नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यमुभयसिद्धकृतिजन्यान्यद्वा जन्यं[३] पक्षः, क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात्[४]। नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा[५] जन्यं पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात्[६]। घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः

'असिद्धेश्चेति पक्षासिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयलक्षणे दोषमाह, 'घटादाविति,

---

(१) शरीराजन्यत्वस्याप्रसिद्धा पक्षासिद्धेरित्यर्थः।

(२) जन्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भावः।

(३) सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकादीनामेव उभयसिद्धकृतिजन्यान्यत्वेन पक्षतया न सिद्धसाधनमिति भावः।

(४) जन्यमात्रस्य अदृष्टजन्यतया सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकादीनामपि कस्यचिददृष्टजन्यतया अदृष्टद्वारा उभयसिद्धकृतिजन्यत्वनियमेन तादृशकृतिजन्यान्यजन्याप्रसिद्धा पक्षाप्रसिद्धिरिति भावः।

(५) जन्यकृतिसाक्षादजन्यत्वं जन्यकृतिविशिष्टं यद्भवत् तदन्यत्वं वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्यजन्यत्व स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन।

(६) तथाच जन्यमात्रं प्रति ईश्वरकृतेः कारणतया अदृष्टं प्रत्यपि कारणतानियमेन ईश्वरकृतिमात्रजन्यस्यापि सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकादेः अदृष्टजनककृत्यजन्यत्वाभावात् पक्षासिद्धिरिति भावः। समवायसम्बन्धावच्छिन्नजनकत्वविवक्षायां तु ईश्वरकृतौ समवायावच्छिन्नादृष्टजनकत्वाभावान्न दोष इति विभावनीयं।

सिद्धसाधनात्[१]। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्[२]। न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात्त इति वाच्यम्। हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसंशयस्य दूषकत्वात्। स च साध्याभाववति हेतुसन्देहाद्धेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः। न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेनेतरत्र[३] तस्य दूषकत्वात्। अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकम् तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत्सामग्रीसत्त्वात्, अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेत्, न, तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात्। तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरापत्तिः। अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयात्तैकमप्यनुमान स्यात् तथापि क्षित्यादौ सन्दिग्धानैकान्तात् क्षितेर्विवादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यसाधनेऽर्था-

(१) घटादेः चेष्टाद्वारा कृतिजन्यत्वेन उक्तोभयसम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्वस्मादुक्त सिद्धसाधनमिति भाव। कृतिविशिष्ट्याभाव घटश्च वैशिष्ट्यं यदि स्वजन्यादृष्टजन्यत्व स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन विवक्ष्यते तदा नोक्त सिद्धसाधनमिति विभावनीय।

(२) व्यभिचारसन्देहादित्यर्थः।

(३) नेतरत्रेति ख०।

न्तराच्च। किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः। नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः। किञ्च सकर्तृकत्वं न तावत्कृतिमत्सहभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात्। उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत्। न। उपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनार्थान्तरत्वम्[१] ज्ञानादिजन्यत्वमपि[२] विवक्षितम्। न च घटोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेत्। न। क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव

'सर्गाद्येति यद्यपि द्व्यणुकमात्रकर्तृसिद्धावीश्वरसिद्धा पक्षविशेषणमनुचितं, तथापि इदानीं द्व्यणुकमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तरापत्त्या पक्षविशेषणं दत्तमित्याशयः। एवं विकल्प्य साध्यं विकल्पयितुं पृच्छति, 'किञ्चेति, 'व्यभिचारादिति इदानीं घटोपादानगोचरज्ञाने सत्यपि क्षित्यनुत्पादेन व्यभिचारात्।' यद्वा क्षितेः प्राच्यत्वेनेदानीन्तनघटज्ञानस्य

---

(१) अस्मदादीनामुपादानज्ञानमादाय प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति भावः।

(२) ज्ञानादीनामपि जनकत्वमिति ख०।

सिद्धसाधनात्। न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम स्वजनक-कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्य-विकलतापत्तेः[1] घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रस-ङ्गाच्च। न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः[2] इति वाच्यम्। घटेनानैकान्तिकत्वात्[3] चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च[4]। नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः। न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घट-क्षित्यादि-पदसमभिव्याहारे तत्तदुपादानबोधकत्वं चैत्रो मातृ-भक्तः[5] इत्यवदिति वाच्यम्। शाब्दे हि बोधे तथा[6]।

---

(१) सकर्तृकत्वपदस्य यदि कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वमर्थः तदा घटादेः कृतिजन्यचेष्टाजन्यत्वेन साध्यविरहितापत्तिरिति भावः।

(२) अन्यच चेष्टाद्वारा कृतिजन्यत्वेऽपि शरीरक्रियारूपायाः चेष्टायाः कृतेः साक्षात् जनकत्वेन तस्या एव दृष्टान्तत्वं सुवचमिति तात्पर्यम्।

(३) निरुक्तसकर्तृकत्वस्य चेष्टायामेव सत्त्वात् तादृशसाध्यशून्ये घटादौ कार्यत्वहेतोर्वर्त्तमानत्वेन व्यभिचार इत्यभिप्रायः।

(४) तथापि निरुक्तसकर्तृकत्वस्य चेष्टायामेव सत्त्वात् यत्र यत्र सकर्तृ-कत्वं तत्र तत्र चेष्टात्वमिति चेष्टात्वरूपोपाधेः साध्यव्यापकत्वं, कार्यत्वरूपहेतोः घटादौ सत्त्वात् तत्र चेष्टात्वाभावेन चेष्टात्वरूपो-पाधेः साधनाव्यापकत्वमित्युपाधित्वमिति भावः।

(५) चैत्रो मातृभक्त इत्यादौ यथा चैत्रादिपदसमभिव्याहारेण मातृ-पदस्य चैत्रमातृबोधकत्वं तथा घट क्षित्यादिपदसमभिव्याहारेण उपादानपदस्य घट क्षित्याद्युपादानबोधकत्वमिति।

(६) न त्वनुमानादाविति भावः।

न चात्र शब्दः प्रमाणम्, वादिनोरनाप्तत्वात्। अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम्[१]। किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत। अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया प्रत्यासत्त्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा कृतिमता अस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां[२] क्षित्यव्यवहितपूर्वसमयासत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य च निरस्तत्वात्।

तदा अभावेन नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावादित्यर्थः। 'अदृष्टद्वारेति, यद्यपि दोषाभावाददृष्टद्वारकता योगिज्ञानस्य बाधिता, तथाप्येतदनुमानबलादेव "धर्मिकल्पनात इति न्यायात्[३] दोषं विनापि तस्यादृष्टजनकत्वं स्यादित्यर्थान्तरापादानमेवेदं द्रष्टव्यं।

---

(१) उपादानज्ञानजन्यत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वे कार्यत्वव्यापकत्वग्रहे उपादानज्ञानजन्यत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वस्य सिद्धिः, न तु क्षित्युपादानज्ञानजन्यत्वस्य इत्यर्थान्तरमिति भावः।

(२) उपादानज्ञानादीनामित्यर्थः।

(३) धर्मिकल्पनातो हि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायादित्यर्थः।

अथ (१) योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः (२) योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यमिति साध्यम्। यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं(३) जन्यमनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-

---

'अथ योगजेति, अत्रोभयत्र पक्षविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय,

---

(१) अत्र नित्यगुर्वादौ अदृष्टद्वारा योगिनां योगजधर्मजन्योपादानज्ञानजन्यचिकीर्षा कृतिजन्यत्वेन बाधाप्रसिद्धिवारणाय योगजधर्माजन्येति विशेषणं। अदृष्टद्वारा अनुमित्यात्मकोपादानज्ञानजन्यत्वमादायासिद्धिवारणाय सविकल्पकाजन्येति विशेषणं, अनुमित्यात्मकज्ञानस्य सविकल्पकत्वानियमजन्यत्वेन वारणं, अदृष्टद्वारा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यातीन्द्रियोपादानविषयकज्ञानजन्यत्वमादायासिद्धिवारणाय सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्येति विशेषणं।

(२) अत्र जन्यत्वं उपादानज्ञाने चिकीर्षायां कृतौ च विशेषणं, जन्यत्वस्याविशेषणत्वे जन्यमात्रस्यैव नित्यज्ञान नित्यचिकीर्षा नित्यकृतिजन्यत्वेन सामान्यतस्तदजन्यजन्याप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिप्रसङ्गः। अनयैव रीत्या सिद्धसाधनवारणार्थं साध्यांशे उक्तविशेषणत्रयस्य सार्थक्यं।

(३) योगजधर्मस्य सामान्यलक्षणस्य च अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकत्वेन वारणं, अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वमित्यत्र अजन्यत्वं साक्षात्परम्परासाधारणं ग्राह्यं तेनानुमिते परम्परया सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वेन वारणमिति ध्येयं।

प्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्यमिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छा-तदव्यवहितोत्तरसमयवर्तिकृतीनां[1] जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यम् पौर्वापर्यं वा अतो न साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति। मैवम्। योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यप्रसिद्धत्वेन पक्ष-साध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्च। तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षितिजनकादृष्टजनककृति-चिकीर्षा-साक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात्। न च

साध्यविशेषणञ्च सिद्धसाधनवारणाय। तत्र ज्ञानादीनामुभयत्रोपलक्षणत्वं विशेषणत्वं वेति विकल्पं मनसि कृत्य नाद्य इत्याह, 'योगजेति, सिद्धौ वा तदाश्रयस्यादृष्टद्वारा जनकत्वात् पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः, इदञ्चोपलक्षणं साध्ये सिद्धसाधनाद्वेत्यपि द्रष्टव्यं। यथाश्रुते तु तत्सिद्धावपि योगजज्ञानस्य दोषाभावाददृष्टाभावाददृष्टद्वारकतया तदजन्यत्वासिद्धेरित्यादेर्विरोधापातादिति ध्येयं। नान्त्य इत्याह, 'क्षितिजनकेति, व्याप्तियदजन्यत्वेनेत्यनन्तरं चकारः पूरणीयः, ते-

---

(१) तदव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनामिति ख०।

तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते तद-सम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च।

ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वम्[1] इतिरूपा न तु यद्यत्कार्य्यं तत्किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति। एवञ्च यत्र यत्र कार्य्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्य्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेत्, न, घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा, आद्ये घटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्य्यत्वस्य व्यभिचार एव। द्वितीये त्वननुगततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात्

नोभयविशेषणविरहादुभयविशिष्टज्ञानजन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। लभ्यते अन्यथानुमिते पारोक्ष्यनियमेनापरोक्षत्वांशेन साध्यं स्वत एवाप्रसिद्धं किं तदर्थं सविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वरूपविशेषणोपत्रयनं

---

(१) तदुपादानाभिज्ञकर्त्तृकत्वमिति ख०।

कथं व्यापकताग्रहः, तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत्। न। अनुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात्। अत एवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात्, विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्ते देशेऽस्ति यथाहमेव बहिरसन् गृहमध्ये तिष्ठामीत्यत्र पक्ष-दृष्टान्तसाधारणयत्त्व-तत्त्वयोरननुगतयोरभावान्नान्वयि, किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम्। तृतीये सिद्धसाधनमेव।

अथ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं ज्ञानेच्छा-कृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यम् कार्य्यत्वात् घटवत् अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेत्। न। परमतिसर्गाद्यसिद्धेः। ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च। एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तम्। द्व्यणुकासमवायिकारण-

तच चेदे दूषणं च लगतीति मन्तव्यं। ननु सर्गाद्यजन्यत्वेन न पक्षता किन्तु द्व्यणुकत्वावच्छेदेनैव परन्त्वस्मदादिनापि सिद्धसाधनमतस्तदंशे पक्षधर्मताबलादीश्वरसिद्धिः पक्षतावच्छेदकैक्याच्च नांशतः सिद्धसाधनमित्यस्वरसाद्धेत्वन्तरमाह, 'उदासीनेति, 'एतेनेति

समानकालीनक्षतित्वेन गौरवाप्रयोजकत्वाभ्यामजनकत्वात्। किञ्च कार्य्यत्वं न तावद्योगोपस्थितकृत्यर्हत्वम्, असिद्धेः। नापि पूर्वकालासत्त्वे सति उत्तरकालसम्बन्धित्वं, तत्तत्पूर्वकालत्वस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः(१)। नापि कादाचित्कत्वम्(२), प्रागभावेनानैकान्तिकत्वात्(३)। नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसेनानैकान्तिकत्वात्(४)। नापि सत्त्वे सति तत्त्वम्(५), सत्ताजातेः परमते असिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात्। यत्त्वयं घटः एतद्घटजनकानि-

---

अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः। हेत्वयं दृच्छति, 'किञ्चेति, 'सत्ताजातेरिति।

---

(१) पूर्वत्वस्य प्रागभावघटितत्वया सर्वेषां वस्तूनां प्रागभावाधिकरणकालाप्रसिद्धेरित्यर्थः।

(२) कादाचित्कत्वञ्च किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति किञ्चित्कालवृत्तित्वं, न तु किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति उत्पत्तिमत्त्वं, तथा सति प्रागभावेनानैकान्तिकत्वादिग्रन्थासङ्गतेः।

(३) सकर्तृकत्वरूपसाध्यशून्ये प्रागभावे कादाचित्कत्वरूपकार्यत्वहेतोः सत्त्वात् व्यभिचार इति भावः।

(४) कपालादिसमवायिकारणनाशजन्ये घटादिनाशे परमते सकर्तृकत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यभिप्रायः, भावत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वं यदि हेतुः तर्हि नासिद्धिर्न वाऽनैकान्तिकत्वमिति विभावनीयम्।

(५) प्रागभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः।

त्यज्ञान-चिकीर्षा-कृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि। तन्न। विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्[1] अन्यथा[2] अयं घटः एतद्घटजनकानित्यादृष्टातिरिक्तादृष्टजन्यः कार्यत्वात् पटवत्, एतौ सुख-दुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुख-दुःखातिरिक्त-सुख दुःखसाध्यौ सुख-दुःखसाक्षात्कारत्वात् इत्यादिना नित्यधर्म्माधर्म्म-सुख-दुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्। अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः[3] घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च।

केचित्तु दृश्यते तावदभिमतग्राहिणीन्द्रिये मनोनिवेशयतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथाच सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानज-

---

यद्यपि नेदं दूषणं महाध्याङ्गकानुमानस्य सर्व्वपक्षत्वात्, तथापि महाध्याङ्गके गौरवादमहाध्याङ्गकमेवानुमानमुच्यतामिति मनसि-

---

(१) विपक्षस्य व्यभिचारस्य बाधकाभावेन बाधनिर्णायकाभावेन अनुकूलतर्कशून्यत्वादित्यर्थ।

(२) साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, अन्यथेति।

(३) विलक्षणानामङ्गीकर्त्तॄणां परेषां मते घटस्य स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यत्वं सम्भवतीति भावः।

नकात्ममनोयोगजनिका(१) मन क्रिया तन्मनोगो-
चरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्न तद्व्याप्येतरसकल-
कारणाधारकालानन्तरकालानाधारा तन्मनःक्रिया-
त्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारका-
लानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिध्यतीत्याहु(२)। तन्न,
सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियाया मा
नाभाव पूर्व्वक्रिययैव संयोगसम्भवात् ईश्वरवादिनां

त्यमित्युक्त। वस्तुत स्वाश्रय तदुत्पाद इति व्यर्थविशेषणत्वान्नेद साधन, अत एव आत्मिमनमपि न विशेषण, न हि तत्रापि परमत्वसिद्धत्वमिति भाव। 'पूर्वक्रिययैवेत्युपलक्षण कदाचित् पूर्वसंयोगेनापीत्यपि द्रष्टव्य प्रलये कर्मत्रयस्यापि सम्भवात्(१)। न च प्रलयकालीनसंयोगस्य शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकतया न ज्ञानजनकत्वमिति वाच्य। शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकत्वेऽपि शरी-

---

(१) सर्गाद्यकालीन सशरीर तन्मनोयोगानन्तरकालाधारकाल आधारो यस्य एव भूत यथाज्ञान तज्जनककालमन संयोगजनिका मन क्रियेत्यर्थं।

(२) तथाच मानमन क्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धौ सर्गाद्यकालीनतन्मन क्रियायामपि प्रयत्नाधारकालानन्तर-कालाधारत्वस्य अवश्यमङ्गीकर्त्तव्यत्वेन सर्गाद्यकाले ईश्वरप्रयत्नाति रिक्तप्रयत्नासम्भवादीश्वरसिद्धिरिति केषाञ्चिदाशय।

(३) अन्यव्याप्तिविशेषणस्य प्रमाणत्वेन तत्र वाक्ये इव अन्यतुल्यस्य वाक्येऽपि न प्रवृत्तत्वाभाव इति भाव।

तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव[1] क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च[2]। किञ्चैवं प्रयत्ना-

---

रावच्छिन्नतादृशायां ज्ञानजनकत्वाविरोधात्। एवञ्चाप्रसिद्धौ तात्पर्य्यं, इदमुपलक्षणं व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः, नोदनादपि मनःक्रियासम्भवादिति ध्येयं। यदि चेश्वरप्रयत्नजन्यत्वाच्च व्यभिचारस्तदाह, 'क्रियात्वस्येति। 'किञ्चैवमित्यापाततः, मूलयुक्तिस्तु व्यर्थविशेषणत्वं, मनोगोचरप्रयत्नाप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धिरपि अतीन्द्रिये प्रयत्नासम्भवादिति ध्येयं। यावता तदुत्तरकालोत्पत्तिकत्वस्य साधयितुं शक्यत्वात् तावन्मात्रसाधनमन्यथासिद्धमप्रकाशकञ्चितमिति तथा साध्योपन्यासादिति। अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तद्गोचरजन्यकृतिजन्यं घटादि प्रसिद्धं तदन्यत्वं पक्षतावच्छेदकं, अत उपादानपदं न स्वोपादानपरमप्रसिद्धेः, न सामान्यपरं, रूपोपादानप्रत्यक्षादिगोचरजन्यकृतिजन्यत्वेन प्रत्यक्षादावव्याप्तिरित्यादिदूषणमनवकाशं भवति, अत्रोपादान-कृत्योर्मध्ये ज्ञानपदमपि प्रवेशनीयं, तेनात्मगोचरकृतिविषयसाक्षात्कारादिषु नाव्याप्तिः। यद्वा उपादानगोचरजन्यकृतित्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगीत्यर्थः, स्वविषयसमवेतकार्य्यं प्रत्येव तथा जनकत्वादिति नातिप्रसङ्गाप्रसिद्धी। न

---

(१) ईश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वेन तन्मनोगोचरेश्वरप्रयत्नस्य सर्व्वस्मिन् काले सत्त्वात् तादृशप्रयत्नानधिकरणकालाप्रसिद्धिरिति।

(२) ईश्वरवादिमते क्रियामात्रस्य अन्ततो भगवत्प्रयत्नजन्यत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेः हेतुशरीरे तन्मन पदं व्यर्थम्।

नाधारकालानन्तरकालानाधारत्वं[1] अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरसिद्धौ अर्थान्तरत्वमिति। अत्रोच्यते। अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-

---

त्मगोचरासाक्षादादिकृतिविषयसाक्षात्कारादावव्याप्तिरिति भावः। नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं तद्वारककृतिमादाय कल्पद्वयेऽपि दोषाप्रसक्तादिति चेत्, अत्र कश्चित् विषयसप्तमादौ मन्त्रपाठादिबाधेऽप्यदाघकश्चेके मा भूदव्याप्तिरित्येतदर्थं तदुपादानं मन्त्रपाठादिनादृष्टजननात्। तत्र विषयगोचरा कृतिरेव न किन्तु कण्ठताल्वादिगोचरेति न तदर्थं तदुपादानं अपि तु कालीशरीरे यच्छरीरं रूपं तत्परं तत्कालीशरीरगोचरतपश्चरणादिकृत्या जन्यते सा च कृतिरदृष्टद्वारिकेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति सम्यक्। वस्तुतस्तु अदृष्टाद्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वं तेनात्मनि निदिध्यासनादिकृतिसाध्ये आत्मसाक्षात्कारे नाव्याप्तिरिति तत्त्वं, कृतिजन्यव्यापारविषयताया एव कृतिविषयतारूपत्वादिति। यदि च तत्तादृष्टमेव द्वारं तदा यथाश्रुतमेवादरणीयं। अथेतन्न जन्यपदं समवेतपदसाकाङ्क्षादौ ध्वंसे चातिव्याप्तिवारणाय, तत्पश्चात्तायामंशतो बाधापत्तेरिति भावः। अत्रादृष्टजनकेत्युक्ते ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति तद्वारणार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह, 'अदृष्टेति, अदृष्टपदं स्वजनका-

---

(१) प्रयत्नानाधारकालानाधारत्वमायाति न तु प्रयत्नानन्तरकालत्वमिति क०।

ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-

---

दृष्टपरं, व्याप्तिश्च कालिकी तेन यदा तादृशकृतिप्रागभावस्तदा स्वजनकादृष्टप्रागभाव इति व्याप्तौ तददृष्टजनककृत्यादिप्रागभाव एव तथा निर्वहतीति तदन्या कृतिद्वयी अदृष्टाजनिका ईश्वरकृतिश्च नित्यत्वेन प्रागभावाप्रतियोगितया विशिष्टाभाववत्त्वादिति भावः। 'स्वजनकेति, स्वजनकादृष्टाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तिः कुलालज्ञानादिः, ईश्वरज्ञानादिश्च नित्यत्वेन सकलक्षणवृत्तित्वादिति भावः। नन्वननुगमात्कथं स्वान्तर्भावेण व्याप्तिग्रह इति चेत्, इत्थं, अननुगमेन तावतामनुपस्थितिर्नाभिमता उपस्थितावपि व्याप्त्यग्रहो नाभिमतः, आद्ये अन्यत्वरूपेण हेतुत्वेन सामान्येनाकर्षीभूयोपस्थापितेषु तज्जनकादृष्टत्वेनैव तावतामुपस्थितेः, अन्त्यस्तु शङ्कितोऽपि न, असम्भवात्। न चोपस्थितावपि अन्यत्वेन सर्वेषां स्वत्वस्याननुगमेन स्वत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-प्रत्येकं कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं। गन्धव्यापकत्वस्य पृथिवीत्वेनासम्भवेन सामान्याभावागर्भद्वितीयव्याप्तिलक्षणप्रकरण एवास्य प्रसङ्गात्। न चैवमुपादानपदमपि स्वोपादानपरतया कुतो नाभ्युपगतं कथं वा पूर्वपक्षे स्वान्तर्भावेण व्याप्तिग्रहो दूषित इति वाच्यं। तथाप्रसिद्ध्या व्याप्त्यग्रहात्। न हि जन्यत्वाधिकरणतयोपस्थितानां यावतां स्वजनकादृष्टोपस्थितिवत्तदुपादानगोचरा कृतिरपि प्रसिद्धा, घित्युपादानाप्रसिद्धेः प्रत्येकप्रसिद्धिं विना प्रत्येकव्याप्त्यग्रहात्। न हि

कृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नवि-षयीभवदुपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभाव-प्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः तथा चैतानि

यत्किञ्चित्तादृशमसिद्धिरन्यथैवान्यथापि तन्त्वेति। यद्वा स्वपद् पक्षी-कृतपरमेव तज्जनकादृष्टोत्तरवर्तिनी घटादिकृतिरिति भवति घटादेर्दृष्टान्तता। न च यत्किञ्चिदुत्तरवर्त्तित्वमदृष्टजनककृतावपि यावत्तदुत्तरत्व न घटजनककृतावपीति वाच्य। इदानीन्तनत्वे-नापि पक्षविशेषणात्। न चैव प्राचीने व्यभिचार, तेनत्वपीदानी-न्तनत्वेन विशेषणादिति सर्वमवदात। 'अपरोक्षेति तादृशज्ञानवि-षयोपादानसमवेतानीत्यर्थ', व्यर्थ तदर्थयोरत्राविवक्षितत्वात् इति ध्येय। यद्यप्यत्र प्रत्यक्षेत्युचित न त्वपरोक्षेति घट इति वक्तव्येऽपरोक्षघट-इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वपरत्वे बाध, साक्षात्त्व-जातिपरत्वे परस्याप्रसिद्धिरित्युभयसिद्धापरोक्षेत्युक्त, तदर्थश्चाविद्या-दिकरणकत्व तच्चोभयसाधारणमेवेत्यवधेय। ननु कर्माणि तत्त्व-ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकाधर्मध्वंसद्वारोपयुज्यन्त इति मते स्वात्मचिन्त-नानुकूलकृत्या स्वात्मगोचरया प्रतिबन्धकाधर्मध्वंसद्वारा जनिते स्वात्मसाक्षात्कारे मोक्षप्रयोजकतावच्छेदकमस्ति, किञ्च यत्र यागादि-समाप्त्यर्थं नमस्कारादिकृतिस्तत्र यागस्येच्छाले नमस्कारस्य मानस-तया मानसज्ञानविशेषत्वेनात्मगोचर स प्रयत्नोविघ्नध्वंसद्वारा याग जनयतीति अदृष्टाद्वारकस्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यो याग इत्य-

तस्मात्तथा। उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमितिरुत्पद्यते। न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावदननुगतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम्। जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः। न च जन्यत्वविशेषणव्यावर्त्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवद्व्यावर्त्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं। अतएव घटभोक्ता न घट-

---

व्याप्तिरित्यत आह, 'उक्तेति, तत्र मम तदुभयं द्वारत्वेन न प्रयत्नेऽदृष्टस्यैव द्वारत्वात् कल्पदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। द्वितीये मङ्गलस्य विघ्नध्वंसो न द्वारं किन्तु स एव फलमिति यागदृत्वातिजन्य एव नेति वस्तुगतिः। यदि च यः कश्चिदेवं ब्रूयात् तदा तन्मतेऽपि न नः क्षतिरित्यर्थः, तदाह, 'अनन्तर्भावेऽपीति। 'उपरक्तेति, उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वं तत्र न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः। ननु सकर्तृकत्वे विवादात् साध्यान्तरेऽर्थान्तरमित्यत आह, 'उक्तेति। न चेयं परिभाषेत्याह, 'अत इति, सर्वलोकसिद्धत्वादस्यार्थस्येति भावः। ननु सत्ते सतीति प्रमाध्याहृकतया उक्तं समवेतत्वमपि समवायत्वस्य जातित्वाभावेन नित्यसम्बन्धत्वमिति निर्वाच्यं तच्चान्यतरसिद्ध तस्मात् समवायस्या-

कर्त्तेति[1] व्यवह्रियते। एवञ्च शब्दफुत्कारादीनां पक्षतैव। ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वेन तद्वत्तया तथापि चिकीर्षा। यद्वा पक्षे हेतौ च न समवेतत्वं विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये च उपादानपदं कारणमात्रपरम्, अनुपादेयमेव वा जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपि[2] इच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम्। क्षितिरेव

भिचारात्, किञ्च तन्मते ध्वंसोऽधिकरणात्मैवेति साध्यमपि तत्रास्तीति व्यभिचाराभावात् विशेषणोपादानमेवान्यतरासिद्धं। न च द्व्यणुकध्वंसादिव्यभिचारवारणाय तत्, तत्र अन्यतरस्याभावादित्यस्वरसादसाध्याङ्गकलाघवात् कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति। ननु कारणपरत्वे तस्य शब्दादावंशतः सिद्धसाधनं। न च पक्षतावच्छेदकभेद एव तत्, तन्मतावलम्बने अन्यमात्रपक्षतायाः एवोचितत्वेन एतावदायासाचरणगौरवापातादित्यत-आह, 'अनुपादेयमेवेति, तदनुपादायाधिकरणपदमेवोपादेयमिति भावः। न चैवमपि शब्दादावंशतः सिद्धसाधनं, वीणादेः शब्दानधिकरणत्वात्, किन्त्वधिकरणतावच्छेदकत्वादिति भावः। 'इच्छा-कृतीति, अत्र ज्ञानेच्छा-

---

(१) न तत्कर्त्तेति ख०।

(२) ध्वंसस्यापि स्वस्य कारणत्वादित्यादि।

वा पक्षः। न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, पक्ष-पक्षसमनैरपेक्ष्येण(१) घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात्, न त्वनुमित्योरन्योऽन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात्। प्रतिज्ञाया अविषयत्वात् तत्र पक्षसमव्यपदेशः। न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम्। सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववति लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात् तत्र क्षितौ पञ्चावयवेन अङ्कुरे स्वतएवेति(२) न कश्चिद्विशेषः। यदि च

कृत्यजन्यत्वं विवक्षणीयं अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाया विरोधिगुणत्वेन कृत्या च जनिते दुःखध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्यापत्तेरित्यवधेयं। ननु ध्वंससाधारणपक्षत्वे चरमदुःखादिध्वंसे स्वजनकाप्रसिद्धा बाधासम्भव. तस्य भोग-तत्साधनेतरतया अदृष्टाजन्यत्वात् अतस्तस्य पक्षबहिर्भाव एव कर्त्तव्योगत्यन्तराभावात् एवञ्च सन्दिग्धानैकान्तिकं तत्र मा भूदिति तदर्थं कश्चिदुपायोऽवश्यं वाच्यः तथाच किमित्यमायासगौरवेण प्रत्येकपक्षताया एव तथात्वविकल्पनात्। किञ्च पक्षतावच्छेदकस्यान्योन्याभावतया तस्य च तन्मतेऽप्रसिद्धा आश्रयासिद्धिरिति मनसिकृत्य प्रत्येकपक्षतामेव सिद्धान्तयति,

---

(१) पक्षे पक्षसमे व्यभिचारो न दोषायेति निश्चयादित्यादि।

(२) अङ्कुरेऽन्यत एवेतीति ख०।

स्थितौ हेतुनिश्चयदशायां पक्षस्य हेतुमत्तया न निश्चयस्तदा क सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयात्[1] हेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत[2] इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमे व्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत[3] सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनापक्षत्वात्। तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः, किन्तु गुण-

---

'स्थितिरिति। 'तस्मादिति, विपक्षवृत्तित्व व्यभिचारस्तद्धी प्रतिबन्धिका सा चेह नास्तीति भावः। 'साध्यसन्देहवति' अनुमितिविषयसन्देहवतीत्यर्थः, न तु व्यापकसन्देहवतीत्यर्थो व्यतिरेकिणि सत्त्वादोषत्वादिति ध्येयम्। 'किन्त्विति, पक्षतासम्पादकत्वादिति भावः। 'अन्यथेति, तथा चानुमित्यन्यथानुपपत्त्यैव तादृशपक्षधर्मत्वसाध्याभाववद्गामित्व-

---

(१) सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपेण पक्षवृत्तिधर्मान्तरावच्छेदेन व्यभिचार संशयादित्यर्थः।

(२) व्यभिचारसंशयस्य न व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वं अपि तु व्यभिचार निश्चयस्यैव, अतः प्रतिबन्धकाभावादुत्पन्नोऽपि व्याप्तिग्रह अप्रामाण्यशङ्काकवलितो भवति, तथा च अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिकारणत्वेन तादृशज्ञानस्य नानुमितिहेतुत्वमिति भावः।

(३) धूमे व्यभिचारसन्देहात् धूमधर्मिकव्याप्तिग्रहस्य अप्रामाण्यशङ्काकवलितत्वं स्यादित्यर्थः।

प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः[1]। नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात्सर्वविषयज्ञानसिद्धिः, साध्ये च ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनत्वं विवक्षितं तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेना-

---

प्रत्येकोपादानाभिन्नसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्यत आह, 'नियतेति', न च सति बाधे तत एव तदसिद्धिरसति च बाधे विशेषणं बाधितमकिञ्चित्करञ्चेति वाच्यं। बाधप्रतिसन्धानार्थमेव विशेषणदानात्, चित्यव्यवहितप्राक्काले शरीराद्यभावेनोत्पन्नज्ञानाद्यसम्भवात् तच्चित्यतापर्यवसानादेव तस्य सर्वविषयत्वनियमेन वस्तुतो नियतविषयज्ञानाजन्यतया बाधस्य सत्त्वादिति भावः। ननु योगिनः सर्वविषयकज्ञानमनादौ संसारे चित्यादिपूर्वं कदाप्यावश्यकमिति तदाश्रयीभूतात्मनोऽजनकतयार्थान्तर स्यादित्यत आह, 'साध्ये चेति', तथा च चित्यव्यवहितप्राक्काले तद्विशिष्टासत्त्वान्नेदं दूषणमिति भावः। 'नार्थान्तरमिति'[2], यद्यपि न सिद्धसाधनमित्युचितं अदृष्टद्वारात्ममात्रस्यैव चितिजनकत्वात् तथापि यः चित्यव्यवहितप्राक्काल एव योगीभूत' चित्यव्यवहितप्राक्काले च मादृशज्ञानादिशून्यस्तमादाय

---

(१) परार्थानुमितावपेक्षणीयस्य न्यायस्य स्वार्थानुमितावनपेक्षणीयत्वेन तत्र पक्षस्य तादृशपक्षान्यत्वात् स्वार्थानुमित्युच्छेद इति भावः।

(२) 'न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनार्थान्तरम्' इत्यत्र 'तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेन कार्थान्तरमिति' कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमनुसृत्य 'नार्थान्तरमिति' पाठो धृत व्याख्याकृतेति सम्भाव्यते।

र्थान्तरम्। सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्म्मताबलेनाभिमतविशेषसिद्धिश्च। नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेव जनकत्वमायातु इत्यर्थान्तरम्। न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादौ न कारणत्वमिति वाच्यम्। अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्व्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात्, न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः। परमाणुतदसिद्धेरिति चेत्। न। ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्य्यं प्रत्येव जन-

---

कत्वेय स च सुकृत्वं विना न तपति तच्चादृष्टद्वारापि न चितिजनकत्वमिति न सिद्धसाधनं किन्त्वर्थान्तरमेव शङ्कितमुचितमिति प्रकृतं न चार्थान्तरमिति। अत एव यः चित्यव्यवहितप्राक्काले विशिष्टतद्धेतुत्वेन सम्भावितः तत्र यत्नान्तरं निराकरणाय करिष्यत इति। इदन्तु ज्ञानादीनां विशेषणत्वविवक्षयोक्तं। वस्तुतो यदि तादृशात्मजन्यत्वं साधितं तदा न विशेषणत्व सर्वोपलक्षणत्वं विवक्षणीयं, अपि तु सामान्यत एव तदाश्रयजन्यत्वं तथापि बाधादेव नार्थान्तरमित्याह, 'सामान्यत इति। यद्वा नियतविषयेत्यादि न विशेषणीयं सामान्यत एव साध्यसाधने पक्षधर्मताबलाद्विशेषपर्य्यवसानादित्यभिप्रेत्यैतदुक्तं, अत एव 'नन्वाद्यसाध्यद्वय इत्यादिशङ्का अन्यथा तदनुत्थानप्रसङ्गादिति ध्येयं। 'परमाणुतीति विशिष्य तदनिर्देशादित्यर्थः। 'स्वविषयेति, स्वविषयाश्रितकार्यं प्रतीत्यर्थः, 'चित्यादाविति,

कत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात्। अत एवा-न्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषण-मपि न युक्तम्। तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादौ घटाद्युपादानासमवेतत्वात्। ननु सामान्यलक्षणादि-प्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-त्वमेवास्तु तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न चेच्छा-प्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात्[1]। न च तादृशप्र-त्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षविशेषणं, परप्रत्यसिद्धेरिति चेत्। न। द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालयोरप्रत्यक्षेऽपि घटादौ अकर्तृकत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृकत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यद्विलक्षणमेव सिध्यति। न चावयवविभाग-द्वारा क्षित्यादिषु जलक्षेपात्समुद्रादिषु हस्तक्षेपात्पर-माणुद्वयसंयोगे च द्व्यणुकेऽस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सि-द्धसाधनमिति वाच्यम्। तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदा-दीनां कर्तृत्वं न तु खण्डक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव

तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वकत्वाबाधेन पक्षधर्मताबलादेतादृशज्ञानसिद्धिरिति भावः। 'न चेति, अत्र प्रत्येकपदत्वाभावाच्चितित्वादिना परप्रत्यसि-द्धेरिति चितित्वादिनैव तद्वाच्यं तथा सति सिद्धसाधनशङ्का द्रष्टव्या, अन्यथा सामान्यतो विशेषतो वा पक्षत्वे एवं सिद्धसाधनानवकाशात्

---

(१) समानाधिकरणज्ञानाविषयत्वादिति पा०।

तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छा-कृतीनामभावाच्च। अत एव द्व्यणुकेऽपि न कर्तृत्वम् जलक्षेपादधिकपरिमाणकसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव। ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्म्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात्। न च घट आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम्। आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात्[1] घटः आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदितिवदप्रयोजकत्वाच्चेति[2] चेत्। मैवम्। प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्न इव आत्मापि हेतुः। न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं

उभयथापि पक्षप्रवेशादिति ध्येयं। 'सकलेति, ज्ञानानुरोधात्सकलेत्युक्तं, इच्छा-कृती तु क्षित्युपादानैकदेशे क्वापि नेत्यवधेयं। 'अधिकपरिमाणेति, अत्र अपेक्ष्यजलबिन्दु-समुद्रयोरेकावयवत्वेनोभयोपादानगोचरसाक्षात्कारादिसम्भवादिति भावः। 'घटस्येवेति, एतेन तद-

---

(१) आत्मसमवेतत्वस्य, निखिलसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् उपाधित्वम्।

(२) अप्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कशून्यत्वादित्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेऽपि यद्युक्तानुमानप्रामाण्यं तदा घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदित्यनुमानस्यापि प्रामाण्यं स्यादिति।

विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणं, असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः[१]। न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगे परिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम्। संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगविशेषितस्य हेतुत्वात्। आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंयोगः[२]कारणमिति चेत्। न। या क्रिया व्यधिकरणयद्गीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका[३]

द्विव पचतानवच्छेदकावच्छिन्नतया सिद्धसाधनासङ्ग इति सूचितं। 'आत्मेति आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः। 'या क्रियेति यः स्पन्दः स्वव्यधिकरणयदीयगुणाभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगी स तत्संयोगासमवायिकारणक इत्यर्थः, तेन व्यधिकरणग्रहणात् गुरुत्ववद्द्रव्यसंयोगजन्यायां गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां गुणग्रहणात् स्वाश्रयावयवसंयोगाजन्यतया तत्रापि न व्यभिचारः, ईश्वरज्ञानजन्यत्वेऽपि क्रियाया नेश्वरसंयोगोऽसमवायीति तदभावप्रयुक्तेति वाच्यं। न हि नित्यव्यापकाभावः

---

(१) तथाच चेष्टां प्रति असमवायिकारणं शरीरात्मसंयोगः, प्रयत्नस्तु निमित्तकारणं न त्वसमवायिकारणं समवायिकारणे शरीरे अप्रत्यासन्नत्वात्, न हि निमित्तकारणेनासमवायिकारणस्य समवायिकारणस्य वान्यथासिद्धिः।

(२) आत्मनो नित्यत्वेन सर्वमूर्त्तसंयोगानुयोगित्वेन च सर्वदैव मूर्त्तात्मसंयोगस्य सत्त्वात् तद्व्यतिरेकेण क्रियाव्यतिरेकासिद्धिरिति भावः।

(३) चेष्टारूपक्रियाया स्वव्यधिकरणो य आत्मगुणः प्रयत्नः तज्जन्यत्वेनात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सिद्धमिति।

यथा स्पर्शवद्वेगद्रव्यसंयोगजा क्रियेति व्याख्या तत्सिद्धेः। न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्व-नियम इति वाच्यम्। कार्य्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्य्यजनकत्वनियमाच्च।

अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं[1] कर्त्तृत्वं न तु जनकत्वे सति गौरवात्। कर्त्तरि कारकव्यपदेशश्चाभियुक्तानां सविशेषणे हीति न्यायेन[2] कृतिपर्य्यवसन्न एव। एवं ज्ञानेच्छा-कृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्त्तृत्वम्।

सम्भवति, क्रियापदस्य स्पन्दपरत्ववर्णनन्तु घटरूपादौ व्यभिचार-वारणाय। अथ क्रियात्वेन हेतुना सत्प्रतिपक्षमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, प्रागुक्तहेतौ हेत्वन्तरं समुच्चिनोति, 'असमवायीति, जनकेत्यत्रैव तात्पर्य्यं, असमवायिपदग्रहणञ्च प्रकृताभिप्रायेणेति ध्येयं।

'अन्ये नित्यस्वरसविभावनं, तद्दीजमिदमेव यद्विशेष्यबाधेन स-विशेषणे हीत्यादिन्यायावतार इति कर्त्तैव कारक इति।

---

(१) तत्कर्त्तृत्वं तदनुकूलकृतिमत्त्वमात्रं न तु तज्जनकत्वे सति तदनुकूल-कृतिमत्त्वं जनकत्वांशस्याव्यावर्त्तकत्वादिति तात्पर्य्यम्।

(२) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषण-मुपसंक्रामत इति न्यायेनार्थः।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषये अनागते इन्द्रियासन्निकर्षात्[१] किन्तु अनुमितिरूपं तथाच साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वा दोष इति चेत्। न। सिद्धत्त्यसिद्धविषयया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति सम्भवति। न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः। अत एव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः। न चोपादानप्रत्यक्ष प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीण[२]। अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात्। प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् न शब्दफुत्कारादिना व्यभिचारः। न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसंयोगार्थं मनसि प्रयत्नजन्यक्रियादर्शनाद्व्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नात् नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदना-

---

(१) इन्द्रियासामर्थ्यादिति ख०।

(२) प्रवर्त्तकं यत् कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञान तेन उपक्षीणं अन्यथा सिद्धमित्यर्थः।

ऽमनसि क्रिया न तु प्रयत्नात्। अत एव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशात् अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरप्रयत्नः। नन्वेवं घटादावनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे अनुमितिरपि सिद्धेत यथा प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येन अनादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेत्। न। स्वसुख-दुःखाभावादिसाधनतानुमितेर्हि हेतुत्वं घटादौ गृहीतम्। न च भगवति शरीराद्यभावेन सुखमस्ति, अतो न क्षित्यादौ तस्य तथानुमितिर्यथार्था सम्भवति। न च तादृगनुमितेरनुमित्यन्तरस्य वानुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवद्धेतुत्वं गृहीतमिति नेश्वरे अनुमितिः। ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे

'न च भगवतीति, यद्यपि सुख-दुःखमतत्त्वं खेदत्वन्तु तथापि चेश्वरस्य खेदं विघ्नैव तदिच्छाविषयत्वात्, तथापि खेदसाधनताज्ञानत्वेन जनकत्वं प्राधन्यात् न तु तथानुमितित्वेन, अस्ति च भगवति खेदसाधनताज्ञानं प्रत्यक्षरूपं विघ्नगोचरत्वात् तत्प्रत्यक्षेत्याशयः। तदिदमुक्तं न चानुमितित्वेन जनकत्वं इति। ननु चिकीर्षापदं कृतिजनकज्ञानीयगुणपरमित्यत आह, 'तद्दृष्टान्तेनेति,

द्वेषोऽपि भवेत् द्वेषवतः संसारित्वे भगवतोऽपि तथात्वापत्तिरिति[१] चेत्। न। न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति। प्रयोजनमन्तरेण प्रेक्षावतां दुःखैकफले कृतेरनुत्पत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात् तथाचेष्टसाधनताज्ञानात् तत्रेच्छा-ऽस्त्वेवेति सैव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः कुतस्तर्हि द्वेषसिद्धिः प्रत्युत द्वेषीत्यबाधित-

'कृतिः' प्रवृत्तिरित्यर्थः, एवमग्रेऽपि, यथाश्रुते निवृत्तिलक्षणयत्नस्य द्वेषजन्यत्वादसम्भवः, प्रवृत्तिं प्रत्येव समानविषयतालाघवेन चिकीर्षा-हेतुत्वं तु भिन्नविषये द्वेषोऽपि, निवृत्तिं प्रति तु द्वेष एव समान-विषयतया हेतुत्वे तु भिन्नविषया चिकीर्षेति। न च प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः[२]। तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ "प्रवृत्तिप्रयत्नो रागान्निवृत्तिस्तु द्वेषादिति, अन्यथा चिकीर्षया द्वेषान्यथासिद्धि-रित्यस्यैवासिद्धेर्वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् यत्नेच्छा तदभावे द्वेषनियमात्। न चैवं कथं व्यभिचारोद्धारः, निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन च कार्य्याणां चिकीर्षाजन्यत्वनियमात्। नन्वेवं कुत इत्यादि ग्रन्थः कथं, इत्थं, कुतस्तर्हि द्वेषः स्वीक्रियते कारणा-न्तरमेव निवृत्तेः स्वीक्रियतामित्याक्षेपे प्रत्युत द्वेषीत्यबाधितानुव्यव-

(१) तथा स्यादितीति ख॰।

(२) विनिगमकाभावेन प्रवृत्तेर्निवृत्तिविरहत्वापत्तेरित्यर्थः।

प्रत्ययात। न चादृश्यस्य कर्त्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वे अतीन्द्रियोच्छेदात्[1] योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परमात्मनोऽयोग्यत्वनियमात, शशशृङ्गप्रतिबन्द्या च नादृश्यमात्रनिरासः परमाण्वादिस्वीकारात्। नाप्ययेग्यकर्तृनिरासः, चेष्टया ज्ञानादिमतः परमात्मनोऽनुमानात् परस्मिन् तस्यायोग्यत्वात्। नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम, कर्त्तुः कार्य्यमात्रे कारणत्वावधारणात, प्रतिबन्धिमात्रस्य चादूषणत्वात्। शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति चेत्। न।· अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च। अथ कृति-कार्य्ययोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा

साधमात्रिकं तच न ततोऽन्यत्कारणं कार्य्यमिति परीक्षारे तदभिप्रायादिति। ननु यत्समवायीत्याद्यन्वयानुविधानात् तदाश्रयत्वमात्रं सिध्यति न तु तत्कारणत्व तत्र सिद्धे तदाश्रये तु आश्रयत्वावच्छेदे-

(१) धर्म्माद्यतीन्द्रियाणां सर्व्वैरेवानुपलम्भात् अनुपलम्भे प्रमाणत्वे तेषामुच्छेदापत्तेरित्यर्थः।

कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात्[१]। नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतः वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते चेति। न चैवमाकाशात्मनोरप्रसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम्। समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं यन्न समवायि तत्र नैत्यन्योऽन्याभावमादाय कार्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च[२]। यद्वा भावकार्यं समवेतमिति

नान्वयाद्यनुविधानात् चाश्रयत्वेनैव, किन्तु समवायिकारणत्व विशिष्टमवच्छेद्य कार्ये नीलघटत्वपदार्थसमासमहिम्ना सिद्धत्वात् तथा हि डकान्वयाद्यनुविधानात् समवायित्व समवायित्वेन च कारणत्व विशिष्टमवच्छेद्य ग्राह्य वा। अपि च समवायित्वमविशिष्ट न व्याप्य व्यभिचारादिति स्वसमवायीति वाच्य, एव कार्ये व्यर्थविशेषणतया यत्र समवायि तत्र तदिति आत्मादिसाधारण्येनान्वय-व्यतिरेकयोस्तदाश्रयत्वमात्र ग्राह्य न तु तद्धेतुत्वमित्यस्वरसादाह, 'यद्वेति।

---

(१) नित्यकृते सर्वकालावच्छेदेन सत्त्वात् कृतिसामान्यव्यतिरेकप्रयुक्त कार्यव्यतिरेकासिद्धेरित्यर्थः

(२) तथा च समवायिकारणताग्राहकव्यतिरेकोऽन्योन्याभाव एव नात्यन्ताभाव इति भाव।

व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति,[१] न, यथा हि यद्यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्नि-धूममात्रयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेरन्वय-व्यतिरेकग्रहात्। न चान्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां अन्य-व्याप्तिग्रहे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यद्विशेषयोर-न्वय-व्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्ति-ग्रहात्, स च वह्नि-धूमव्याप्तिग्रह उत्पद्यमानः सकल-धूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा, तथेहापि क्षितिविशेष-कार्य्यविशेषयोरन्वय-व्यति-रेकग्रहो बाधकमन्तरेण क्षिति-कार्य्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्म्मतावललभ्यविशेषान्वय-व्यति-

---

'यद्विशेषयोरिति यद्रूमवत्त्वेनोपस्थितविशेषयोरन्वयादिग्रहस्तद्धर्मा-वच्छिन्नव्याप्तिग्रहादित्यर्थः, 'सकलधूमगोचर इति सामान्यलक्षणा-भ्युपगमादस्मन्मते, 'प्रसिद्धेत्यादि तदनभ्युपगमात् परमते इति मतभेदेनोभयविकल्पेनोक्तं। 'न त्विति व्याप्तिग्रहः सामान्यलक्षणा-धीमत्तया पक्षधर्मतावललभ्यमपि विषयीकरोति न तु सद्बाधका-भावादिधीरपि तमित्यर्थः।

---

(१) व्याकाशात्मनोः सिद्धिरित्यर्थः, तथाच शब्दः समवेतः भावकार्य्य-त्वात्, ज्ञानं समवेतं भावकार्य्यत्वात् इत्यनुमानाभ्यां व्याकाशात्मसि-द्धिसमवेतत्वसाधनात् तयोः सिद्धिरिति भावः।

रेकग्रहः, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्[१] एतेन कार्य्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियकर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति, दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाश्रीयते तत्त्यागेऽपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणमिति निरस्तम्। ननु यदि कर्तृमात्रव्याप्तिग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमात् अदृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि

यत्तु इदन्तु मदनुमतप्रमाणमहिम्ना समाधिरीकार्य्ययोक्तं। वस्तुतः कृतिव्यतिरेको वा तदन्वयो वा नापेक्षणीयोऽसाध्यत्वात् किन्तु कृतिजन्यत्वस्य साध्यतया तस्यैव तावपेक्षितौ तौ च व्यापकव्यतिरेकज्ञानेऽपि घटादौ कृतिजन्यत्वान्वयेनाकाशादौ तद्व्यतिरेकेण सुग्रहाविति कथमन्वयाद्यप्रसिद्धा व्याप्त्यग्रह इति शङ्काप्युपतिष्ठते। न च कृतिजन्यत्वसाध्यप्रसिद्धौ घटाकाशादौ तदन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्प्रसिद्धिरेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्य-कारणभावपक्षे तत्रायमाक्षेपः समाधानं चेति वाच्य। तत्रापि कृतेर्व्यापकत्वेऽप्युपादानाभावेनैवोपादानकृतिव्यतिरेकग्रहसम्भवादिति। तन्न। एवं हि व्यतिरेकग्रहसम्भवेऽप्यन्वयग्रहाक्षेपे यत्किञ्चिद्विशेषयोरेवा-

(१) सिषाधयिषानधीनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिषाधयिषाधीनानुमाने पक्षे साध्य हेत्वोर्निश्चयेऽपि तदनधीनानुमाने तादृशनिश्चयासम्भवेन पक्षे साध्य हेत्वोरन्वय व्यतिरेकग्रहासम्भवात् तादृशानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः।

स्यात्। न स्यात्। अदृष्टवह्नेर्धूमानुत्पत्तेर्दृश्यस्य तत्र हेतुत्वात्। ननु ज्ञानेच्छा-प्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्य्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथाच व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेत्। न। यत एकैकव्यतिरेकात्कार्यव्यतिरेकः अत एव कार्यत्वादेकैकं सिध्यत् त्रयमपि सिध्यति अार्थस्तु समाजः। स्यादेतत् अशरीरे नित्यज्ञानादिमान् सर्वज्ञः कर्त्ता पक्षे विवक्षितो घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसम्ब-

---

न्धाद्यनुगमकत्वं न तु पक्षधर्मतावललभ्यान्वयादिधीरित्येव समाधानादित्यन्वेनाभिधेयत्वादिति।

'किन्त्वेकैकेति, यद्यप्येकैकसत्वेऽपि कार्याभावात् त्रितयव्यतिरेकप्रह एव तन्त्रं, तथापि खेतरसमवधान इत्यस्यावगं प्रवेशे मतीदं द्रष्टव्यं। 'व्यर्थेति, अत गुरुते साध्ये भवति न व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुत्वपि साध्यतावच्छेदके सुघटत्वात् अवच्छेदकतायां हि भवति गौरव दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ, साध्यनिष्ठधर्मे तदवच्छेदकत्वं साध्यमेव किन्त्वभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तस्य गुरुत्वपि सुघटमन्यथा तादृशधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य

चारदर्शनादिविशेषविरुद्धत्वमिति चेत्। न। हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात्। अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृकत्वाभावात्। अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथाचोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-पक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधादिति। चेत्। न।

येनापि प्रमाणेनायह्टे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धमिति सर्वथा न व्यर्थविशेषणतेति साध्ये व्यर्थविशेषणता तादृशजिज्ञासाया मर्यादात्वेन दोष इत्येव साध्य, तत्र चेदिष्टस्य सिषाधयिषा तदा कथं तद्दूषकत्वम् इति। मैव। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्तावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यतया तत्र कल्पे व्यर्थविशेषणत्वात् तदा नीलधूमत्वत्वदवच्छेदककोटिप्रवेशादिति। 'योग्यानुपलम्भेनेति, एतच्च विशेषणभागे द्रष्टव्य, विशेष्यस्य परात्मनोऽयोग्यत्वादिति। दृष्टान्तदृष्टपक्षधर्मतावलम्भ्ययोर्विशेषयोर्विरोधादिशेषविरोधमाशङ्कते, 'अथेति,

अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्तिग्रहात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेश्च पक्षधर्मताबललभ्यविशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाच निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव न विरोधज्ञानम्, सापेक्षतादशायान्तु सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्धासिद्धिभ्यां विरोधज्ञानाभावश्च । लिङ्गविशेषण-साध्यविशेषणविरोधे च विशेषविरोधः, यथा चन्दनप्रभववह्निमानयम् असुरभिधूमवत्त्वादिति[१] । ननु ज्ञानत्व-नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्मिसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । उपसंहारस्थानस्याभावात् । तथाहि ईश्वरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्व-कर्तृत्वे बुद्धित्व-नित्यत्वे[२] चोपसंह्रियमाणे विरुद्धे । न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्म्मिग्राहकमानेन तयो-

साध्यांशयोर्विरोधात् तमाह, नन्विति ।

(१) असुरभिधूमस्य चन्दनप्रभववह्निज्ञापकत्वासम्भवात् साध्यविशेषणचन्दनप्रभवत्वस्य हेतुविशेषणासुरभित्वस्य च परस्परं विरोध इति भावः ।

(२) ज्ञानत्व-नित्यत्व इति पाठान्तरं ।

विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तदुदये विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव, अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे मुक्तात्मनि चोपस्थिते विरोधोपसंहारात्। बुद्धित्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरे[१] अशरीरिकर्तृत्व-नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव। अत एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः। ईश्वर-तद्बुद्ध्यादिकन्तर्कितमिति चेत्। न। तर्कस्य प्रसञ्जनस्य सशयस्य चाश्रयेऽसम्भवात्[२]। स्यादेतत्, घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारद्वारैव गृहीता न तु साक्षात्। न च पितापुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्न-हस्तादिव्यापारयोः साक्षात्साधनत्वं वाच्यमिति वाच्यम्। घटार्थं हस्तव्यापारवत्कुलालसमीपस्थस्य[३] हस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्तृत्वापत्तेः। न च हस्तादिव्यापारवत्ता अशरीरस्य सम्भवति। अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा। शरीर-तद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तारपि बाध एव। अन्यथा त्वदनुमानादेव द्वीन्द्रिय-

---

(१) भगवति मते इति ख०।

(२) तथाच तर्कादौ धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वेन तदप्रतीते तदसम्भव इति भाव।

(३) हस्तव्यापारादिमा धार्मिकत्वाकुलालसमीपस्थस्येति ग०।

एव कर्त्तानुमीयेत बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात्। शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् स बाधित इति चेत्। तर्हि कर्त्तमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतरकार्य्ये कर्त्तृत्वावधारणात् तद्बाधे कर्त्तमात्रबाधोऽपि। एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एव उपाधिः। एवं ज्ञानेच्छयोरपि इच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति। उच्यते। जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात्। घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्[1]। न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वं सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वविरोधि। चेष्टेतरकार्य्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यतेति चेत्।

* मायुतानुकूलत्वमित्यादि, 'विशेषयोरिति।

(१) तथाच यत्र विशेषयोर्जन्य-जनकभावे बाधकमस्ति तत्रैव न सामान्ययोर्जन्य जनकभाव, प्रकृते कार्य्यविशेष-कृतिविशेषयोर्जन्य जनकभावे बाधकाभावात् कार्य्यसामान्य कृतिसामान्ययोर्जन्य जनकभावोऽनिष्प्रत्यूह इति भाव।

न। घटेतरकार्य्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषे घटादावित्युक्तत्वात्। न चैवमामवातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनाऽपि कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम्। घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात्। यदुक्तं क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत इति। तत्र यदि हस्तादिव्यापारकृतिमान् क्षेत्रज्ञोऽभिमतस्तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलम्भबाधात्। अथ हस्तादिव्यापारशून्यकृतिमान् अभिमतस्तदेष्टमित्युत्तरम्,(१) स एव भगवानीश्वरः। अतएव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं(२) कारणत्वम्। समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात्(३)। अन्यथा(४) प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्य्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य

'प्रतिबन्धकेति, अन्यथाभावत्वेन जनकत्वात् प्रागभावस्यापि जनक-

---

(१) तदेष्टमित्युत्तर इति ख०।

(२) कार्य्याधिकरणक्षणावच्छिन्नत्वे सति कार्य्यनियतपूर्व्ववर्त्तित्वमित्यर्थः।

(३) समवायिकारणासमवायिकारणयोः कार्य्याधिकरणक्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टकार्य्यनियतपूर्व्ववर्त्तित्वरूपकारणत्वेन निमित्तकारणेऽपि तादृशकारणत्वादित्यर्थः।

(४) निमित्तकारणस्य कार्य्यनियतपूर्व्ववर्त्तित्वमात्ररूपकारणत्व इत्यर्थः।

पूर्व्वं सत्त्वात्। न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः,[1] कार्य्यसमये अभावात्, तथाच तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वं। अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया इति निरस्तम्। समवाय्यसमवायि-प्रतिबन्धकाभावानां अविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वय-व्यतिरेकात्। तेन तेषामग्रिमविनाशक्षणे[2] न कार्य्यम्। अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य्यसहभावनिरूपणे कार्य्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यमतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि। कार्य्याभावस्तु सहकारिविरहात्। अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं

स्यादिति भावः। 'समवायीति, तेषामेव तथा हेतुत्वं न त्वन्येषामिति भावः। 'निमित्तानामिति, सामान्यतो लाघवात् पूर्वसत्त्वविशेष एव हेतुत्वाऽतिप्रसङ्गभयेन विशेषेष्वेवमिति भावः। एतच्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं, वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतस्तत्राप्

---

(१) साक्षात्सम्बन्धेनेत्यर्थः।

(२) तेषामाश्रये विनाशक्षण इति ख०।

कार्य्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य[१] प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च। अन्यथा[२] उत्पन्नेऽपि घटे उत्पद्येत सामग्री-सत्त्वात्। न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य[३] तत्राकारणत्वेन कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात्। न चैका सामग्री एकदैकमेव कार्य्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम्। सामग्री-तद्विरहस्य कार्य्य-तदभावप्रतियोगित्वेन[४]

दण्डादिव्यापारद्वारा तथा, इह तु नित्यत्वात् स्वत एव कार्यसहभावोऽस्ति किन्तद्व्यपेक्षयेति द्रष्टव्यम्। इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुत्वसाधकमानमाह, 'अन्यथेति, कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव हेतुत्वे मानत्वादिति भावः। 'एकदेति, 'एकमिति समानाधार

---

(१) यत्नेन कार्यसहभावेन कारणत्वे प्रागभावस्य प्रतियोग्युत्पत्तिकाले सत्त्वेन अकारणत्वप्रसङ्ग।

(२) प्रागभावस्याकारणत्वे इत्यर्थः।

(३) घटं प्रति घटस्य प्रतिबन्धकत्वे घटाभावस्य कारणत्वमायाति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्मकत्वात् तथा च घटं प्रति घटप्रागभावभिन्नस्य घटाभावस्य निर्युक्तिकत्वेनाकारणत्वे परिशेषेण घटप्रागभावस्य कारणत्वं सिद्धमिति समुदितार्थः।

(४) कार्यं तदभावप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः क्वचित् पुस्तके तथैव पाठो वर्तत इति।

सामग्र्यां सत्यां[१] कार्य्यस्य तदभावे सामग्रीविरहस्य वज्रलेपायितत्वात्। स्यादेतत्, कर्त्ता शरीर्य्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव इच्छा कृतिद्वारैव हेतुरित्यादिप्रायमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधान्नाशरीरनित्य-

---

एकदेव जनयतीत्यनेनैव प्रकृतसङ्गतेरिति। इदञ्च कार्य्योत्पत्तिविरहो यदभावात् तत्कारणमिति मते। वस्तुतस्तु साध्यप्रतियोगिकत्वं साधनत्वं, न च साध्यत्वमित्यं वाच्यं, यस्याभावादुत्पत्तिविरह इत्यादिप्रागभावे हत्यसाध्यतापत्तेः, किन्तु यदभावादुत्तरसमये यदभावो यत्सत्त्वे च यदा यत्सत्त्वमित्यादि। न च प्रागभावविरहात् कदापि कार्य्यविरहः, उत्पत्त्यधिमसमयेऽपि कार्य्यसत्त्वात्। किञ्च उत्पत्तिराद्यसमयसम्बन्धः स चाद्यसमयः कार्य्यस्येति द्वयमेव, तथाचोत्पत्त्यभाव आद्यसमय-तत्कार्य्ययोरभावः पर्य्यवस्यति स च न प्रागभावविरहात् अपि तूत्तरकाले आद्यसमयाभावादेव तद्विशिष्टाभावो व्यासज्य-वृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिकस्तदुभयाभावो वा उभयथापि तादृशसमया-भावादेवेति किं तत्र प्रागभावाभावेन, तस्माद्यदभावात् सेतर-समवधाने यदभावस्तदेव तत्र कारणमिति वाच्यं। यदभावश्च न कालमात्रगर्भः किन्तु देशगर्भोऽपि प्रदेशान्तरे सत्यपि दण्डादौ घटविरहात्, तथाच दण्ड-चक्रसमवधाने यत्तत्र व्यधिकरणघटा-

---

(१) तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटस्य पुनरुत्पत्त्यभावेनानुमित. सामग्री-विरह. तत्कारणाभावप्रयुक्त तस्य चानन्तोत्प कारणसमवधानेनाप्य-ङ्गीकर्त्तव्यमिति समुदितवात्पर्य्यम्।

ज्ञानादिकर्तृसिद्धिः। अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे। न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्काभावात् कार्यत्व-सकर्तृकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रतिरोधोऽस्तु[1]। न

भावः तत्र प्रागभावाभावादन्यस्य नियामकस्याभावाद्बाधात् प्रागभावकारणत्वं। अत एव सर्वप्रागभावः सर्वत्रास्ति क्वचित् सहकारिसमवधानात्कार्यं जनयतीति कस्यचित् प्रलपितमनादेयं। धर्मिग्राहकमानेन नियताधिकरणस्यैव सिद्धेः अन्यथा तदभावेन कार्याभावस्यासम्भावितत्वेन तत्कारणत्वाभावापत्तेः धर्मिसिद्ध्यापत्तेर्वा। न च व्यधिकरणघटस्य तत्समवाय्येव नेति कथं तत्र व्यधिकरणोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिप्रयोजकत्वात्। सामान्येनापि रूपेण सैव व्यक्तिस्तत्फलोपहितेति चेत्, सत्यं, तदेव प्रागभावव्यतिरेकात् फलव्यतिरेकं विना न सम्भवतीत्यन्यस्य तन्नियामकस्याभावात्। स्वभावादेव तथात्वे सहकारिकल्पनादेरपि दुरुपपादत्वापत्तिः प्रकारान्तराभावे तत्रैव स्वभावाश्रयणात्। [redacted] च कपालत्वादिना सर्वकपालानां सर्वघटान् प्रतीव प्रागभावत्वेन सर्वप्रागभावानामपि सर्वान् प्रति जनकत्वमिति व्यधिकरणघटाभावो न प्रागभावाभावादिति वाच्यं। स्वप्रागभाव-

---

(१) प्रतिबन्धोऽस्त्विति ख०।

च कार्यत्वं पक्षधर्मतासत्त्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्य्यैवे-त्यादौ तु तन्नास्तीति वाच्यम्। ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि-व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथाच क्षित्यादौ शरीर्य्यनित्यज्ञान-पर्यवसाने बाध एव। किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्य-ज्ञानादेरसिद्धेस्तद्व्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयः तत्संशयो वा, कार्यत्व-सकर्त्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरी-रव्यापाराव्यभिचारादुपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति। तन्न। ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः। विपक्ष-बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्। निरुपाधिसहचारद-र्शन-व्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षबाधकमिति चेत्। न। अवयवी महानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् परमाणु-नय-नादेरसिद्धिप्रसङ्गात्। अथ द्रव्यचाक्षुषत्वे अनेकद्रव्य-वत्त्वस्य साक्षात्कारविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलव-त्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यम्। विपक्षबाधकाभावेन तस्या बलवत्त्वादिति मन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्य-कारणभावावधा-

रणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिग्रहात्[1] पक्षधर्म्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः। अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनिरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः। वयन्तु ब्रूमः। पक्षधर्म्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिद्धबुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यते अस्मदादिबुद्धिमात्रविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीयद्रव्येऽविरोधात्। बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावधारणात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेत्। न। बुद्धिमात्रपदस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधाद्यभिचाराच्च। अस्मदादिबुद्धिमात्रपरत्वे भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्।

नैनैव सकलाभ्युपगमे सर्वेषामङ्गम्यादिति। 'वयन्त्विति, सामान्यलक्षणाभ्युपगमेन भिन्नविषयतया तन्मते न प्रतिबन्धकत्वमिति भावः। न चैव बाधोऽपि दोषो न स्यादिति वाच्यम्। अस्त्वाशयपरस्य तन्मतेऽनिष्टापादनमभ्येवास्माकं तस्याभावात्। न चास्माकं सामान्यलक्षणाभ्युपगमेन का गतिरिति वाच्यम्। विपक्षबाधकाभावेन व्याप्त्यभावादप्रतिबन्धात्। न च समानप्रकारत्वेन विरोधे तन्त्रं, विरोधाभासानुरोधेन समानविषयतावच्छेदेन विरोधादिति।

---

(१) पक्षधर्मताप्रामाण्यग्रहव्याप्तिग्रहादित्यर्थः।

बुद्धित्वं नित्यावृत्त्यवेत्यवगतमतः कथं तत्र नित्यवृत्तित्वा-वगमइति चेत्। न। उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्य-तिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात्[1]। बुद्धित्व-मनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति स्थेयमिति चेत्। न। अनित्यत्वव्याप्यत्वमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव। एतेन कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रति-बन्धकमित्यपास्तम्। ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छे-दकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वय-व्यतिरेक-ग्रहादावश्यकत्वाच्च[2] अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं

'अथ घटत्वादिवदिति यथा घटत्वादि कर्तृविशेषजन्यत्वे तथा सामान्ये जन्यत्वं स्यादित्यर्थः, न तु कर्तृजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वं

(१) यद्वैः नित्यज्ञानाभ्युपगमात् नित्यज्ञानं योभयसिद्धनित्यान्तर्गतं तथाच बुद्धित्वस्य उभयसिद्धं यद्यत् नित्यं तदवृत्तित्वनिश्चयेऽपि नैयायिकमात्रसिद्धनित्यज्ञानवृत्तित्वे विरोधाभावः। ■ च बुद्धि-त्वस्य नित्यवृत्तित्वसामान्याभावनिश्चये कथं नित्यविशेषवृत्तित्वग्रहः सम्भवति सामान्याभाववत्तानिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं। नित्यत्वस्यानुगतैकरूपस्याभावेन सामा-न्याभावनिश्चयासम्भवादिति विभावनीयं।

(२) जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वमिति कार्य्य-कारणभावाङ्गी-कारेऽपि घटादिकर्त्तरि विद्यमाने घटादिकार्य्योत्पत्त्यापत्तेरवारणात् घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालत्वादिना कार्य्य-कारणभावस्यावश्यक-त्वादित्यर्थः।

वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत्। अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमप्यवच्छेदकम्। न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्। तथाच वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्[1] तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत्। न। तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्रायमिकबहुव्याप्तिबाधात् तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात्। न च कार्य्य-कारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिर्बलीयसीति[2] वाच्यम्। विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य्य-कारणभावस्यैवासिद्धेः। एतेन धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं न सम्भवतीह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं

यथेति विरोधात् एकजन्यतायामवच्छेदकद्वयाभावाद्यद्विशेषयोरित्यादिनियमव्यभिचारदर्शनाच्च। 'वह्निजन्यत्व' वह्निविशेषजन्यत्वे, 'विरोधीति

---

(१) तथाच धूमत्वस्य वह्निजन्यतानवच्छेदकत्वे धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादिति विपक्षबाधकतर्कासम्भवेन धूमत्वावच्छिन्नहेतुना वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमानं न सम्भवतीति भावः।

(२) कार्य्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यात् अनतिप्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वात् इति विपक्षबाधकतर्कसहकृतया कार्य्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्याप्त्या बलीयस्त्वमिति हृदयम्।

विना न त्यज्यत इति परास्तम्। ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना व्याप्तिपर्य्यवसायित्वतया बाधकत्वादिति। मैवम्। निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधक बाधकञ्च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात्। अन्यथा साध्यं यस्मातिरिक्त एव सुखं दुःखमभिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य्य-कारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कार्य्यात्कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जायते। तस्मात्तद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्य्य-कारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते, न चात्र तदस्ति। विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात्।

नव्यास्तु कार्य्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्तुपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथाचोपजीव्यबाधात् ज्ञानम-

---

विरोधिव्याप्तिप्रत्यवेक्षेत्यर्थ, 'नव्या' इत्यस्यारम्भोऽवतरण, यद्यीजन्तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यस्य विरोधिप्रतियोग्युपस्थितौ विरोधज्ञानमिति मत्य परन्तु तर्कित तत्र प्रमितमिति नोपजीव्यविरोध, अन्यथा सत्प्रतिपक्षादौ क्वापि प्रतिबन्धो न स्यात् पक्षीयसाध्यानुपस्थितौ

नित्यमेवेत्यादिव्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव। अत एव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वात्। स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः। न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात्[1] साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वमिति वाच्यम्। चेष्टेतरकार्ये[2] शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारणत्वाच्च[3]। न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां चेष्टां घटादिकं वा जनयति। न च यत्सहकृतं यज्जनकं तेन विना तज्जनकमतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्,

---

नित्यानित्ययोरप्रतिक्षेपात्। यत्तु अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापात इति, तन्न, तादृशव्याप्तिविरोधेन कार्यं सकर्तृकमिति व्याप्ति-

---

(१) पक्षमात्रव्यावर्त्तकं यत् शरीरं मदत्वादिकमर्थः, तथाच अनुमानमात्रोच्छेदभिया पक्षेतरत्वस्य यथा नोपाधित्वं तथा पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणविशिष्टस्यापि नोपाधित्वमिति भावः।

(२) चेष्टाया शरीरव्यापारत्वेन स्वस्मिन् स्वस्य कारणत्वासम्भवेनोक्तं चेष्टेतरेति।

(३) कारणत्वावधारणार्थेति ख०।

पद्मेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकता-निश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बाधो-न्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रे-न्धनप्रभववह्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथि-वीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्च-यात । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्राग-भावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्व-मन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादि-तरकारणकस्यैव प्रतीतेः तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अत एव शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसह-कृतस्यैव कर्तुः कारणत्वात्, व्याप्यं व्यापककोटावनिवे-शयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, शरीरिकर्तृ-कत्व-सकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रहः[1] इति चेत् । न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन[2] व्याप्य-व्यापकभावाविरोधात् ।

---

(१) सत्य सव्याप्यत्ववारणाय स्वाभाववदवृत्तित्वे सति सभिन्नत्वस्य व्यापकत्वमतात् शरीरिकर्त्तृकत्वातिरिक्तस्य सकर्तृकत्वस्य शरीरिकर्तृकत्वव्याप्यत्वासम्भव इति तात्पर्य्यं ।

(२) विशिष्टाविशिष्टभेदेन विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः, एतच्च विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वमतमाश्रित्योक्तं । वस्तुतस्तु विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टाविशिष्टयो र्भेदगर्भव्याप्य व्यापकभाव निर्व्वाह सम्भवति, भेदागर्भव्याप्यत्वस्य न स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

अत एव जन्यत्वेन कारणाजन्यत्वमनुमेयमिति। मैवम्। कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये, कार्यमात्रे वा स्वकार्ये वा, आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः कार्यमात्रकरणे द्वितीये तु कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम्। तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात्। तथापि यत्र सकर्तृकत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेत्। न।

ज्ञानाभावात् अभिद्धिमध्यपक्षेणैवोचितत्वादित्यादि। 'अतएव जन्यत्वेनेति, अत्र कारणजन्यत्व किञ्चित्प्रागभावव्यापकाभावप्रतियो-

---

गितावच्छेदकत्वे यदि स्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं, यदि तु स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे यदि स्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तथाच स्वावच्छिन्नस्य न स्वावच्छिन्नव्याप्यत्वं न वा विशिष्टाविशिष्टयोर्व्याप्यत्वव्याघात। स्वावच्छिन्नाविषयकत्वं च स्वप्रतीत्यावच्छेदकताकविषयताशून्यत्वम्, अत एवाविशिष्टे विशिष्टव्याप्यत्ववत् विशिष्टेऽपि अविशिष्टव्याप्यत्वनिर्वाह इति न काचिदनुपपत्तिः।

लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे हि जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथाच शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं। घटादौ[१] स्वार्थः समाजः घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः मानाभावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात्[२] नित्यत्ववदिति बाधकात् इत्यादिना कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकतया साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च शरीरकर्तृकत्वमपि नोपाधिः। जन्यमात्रे कर्त्तुः शरीरसहकारिताविरहात्।

अथ यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वयैव निरटङ्कि, तथाच कर्तृविशेष शरीरजन्यविशेषयोः कार्य्य-कारण-

---

णित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रन्तु जन्यत्वमित्यर्थः कर्त्तव्यः, अन्यथा पदान्तरसमभिव्याहारेण तत्कारणकत्वार्थकत्वे चेत्वर्थस्य तथाप्रवेशे

---

(१) ननु शरीरजन्यत्वस्य कर्त्तृजन्यतानवच्छेदकत्वे घटादौ कथं सकर्तृकत्वेन शरीरजन्यत्वसिद्धिरित्यत आह, घटादाविति, यथाच घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् घटादौ शरीरजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वप्रमिति भावः।

(२) तथाच व्याप्याव्यापकत्वेन व्यापकस्यापि न व्यापकत्वमिति भावः।

भावात् कर्तृमात्र-शरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः, तथाच शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति[1] भवत्युपाधिः। न चैवं घटत्ववच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम्। उभयसिद्धसकलसकर्तृकवृत्तित्वेन[2] साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। अन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्, तर्हि उभयत्र व्याप्तिग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा। साधनव्यापकतासंशयाधायक एव हि सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वोभयत्र वा संशयात्। न च वाच्यम् शरीरजन्यत्व-सकर्तृकत्वयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्वयोस्तद्ग्रहश्च व्याप-

---

व्याप्यस्य व्यापकत्वेऽप्यसमावेशेन प्रकृतासङ्गतेः, तथापि वा यदि प्रमेयमुद्रा साधनविशेषितमेवोपन्यस्तोपाधेरिति पूर्वग्रन्थविरोध इत्यवधेयं। ननु कर्त्तुः शरीरसहकारिता स्वजन्यमात्र एव, न चात्माश्रयः,

---

(१) तथाचान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वात् शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वे कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वमपीति शरीरजन्यत्वस्योपाधित्वनिर्वाह इति भाव।

(२) न्यायमते सकर्तृकत्वस्य क्षित्यङ्कुरादावपि सत्त्वात् शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वासम्भवादुक्त उभयसिद्धेति।

श्यक इति लाघवात्तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः, साध्य-साधनयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञानञ्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्तृमात्र-जन्यमात्रयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः। कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्, किन्तु विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकेण कार्य्य-कारणभावेन वा सामान्ययोस्तथात्वग्रहः तौ च तुल्याविति चेत्, उच्यते, अस्तु तावद्घटत्ववज्जन्यत्व-शरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकतौल्यात्[१] विनिगमकाभावात् विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्। उभयसिद्धसकर्तृके अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शरीर-

न हि तत्त्वे फलोपधानेन तत्सहकारित्वं अपि तु तदभावे फलानुपधाननियमेन, तथाच शरीराभावे कर्त्तुः कार्यमात्राभाव एव कार्यजन्यमात्रे शरीरसहकारितायां मानं। किञ्च स्वजन्यत्वं स्वजन्यतावच्छेदकं नोक्तमेव किन्तु शरीरं स्वजन्यमात्रे सहकारीति स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकमित्यस्वरसाद्दोषान्तरमाह, 'इस्तादिनेति, शरीरस्याप्रयोजकतयेत्यापाततः, वस्तुतोऽप्यावयविभागस्य पर्यंसया साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वमेव तदर्थो वाच्यः तथाप्यतोऽदं दूषणं द्रष्टव्यं।

(१) ग्राहकसमानत्वादिति ख०।

जन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेत्, न, शरीरजन्यत्वविनिवेशत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात्। अत एव न सन्दिग्धोपाधित्वम्। ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकम् बाधकाभावात्। न च लाघवात् घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः। एवं शरीरजन्यत्वव्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्निर्धूमइवेति भवत्युपाधिः। किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चय इति चेत्, तर्हि, घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यत्वावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वात् न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात्। अत एव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि। एतेनानणुत्व क्षित्यवयववत्त्वन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात्। तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत्।

न। अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्[1], स्थापनानुमानञ्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृत्वसाधकमतो भिन्नविषयत्वान्न प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावः। अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तम्। तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमानवैयर्थ्यात्। कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत्साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मताबलेनाप्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्य्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि, कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात्। अन्यथा व्यक्ति-तदभावासिद्धिप्रसङ्गात्। न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गः, तस्य

'अस्य प्रसिद्धेति, इदञ्च सर्वं सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन पूर्व्वं प्रत्यापादनमित्युक्तमेव सामर्थ्यमस्य गोलाद्येकव्यक्तिविषयकत्वेन तथाऽवगमे

(१) तथा च क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादित्यनुमानस्य कर्तृविशेषजन्यत्वाभावसाधकत्वेन क्षिति सकर्तृका कार्य्यत्वादिति कर्तृसामान्यजन्यत्वसाधकानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् न सत्प्रतिपक्ष इति भावः।

गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात्। एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिजातित्वात्[१] स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात्[२] सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान्[३] विभुत्वात् गगनवत् इत्यपास्तम्। प्रसिद्धे नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्व-जलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वादप्रयोजकत्वाच्च।

साध्यत्वादित्येवमर्थकतया परमव्यत्वेन तत्त्वोऽध्यादिफक्किका बोध्येति न स्वसिद्धान्तविरोधः। 'ज्ञानमात्रे'ति, जातिपदमत्र यदि तदा अनित्यमात्रवृत्तीति साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वञ्च हेत्वर्थो विपक्ष-पीयसत्त्वाभावात्तौ व्यभिचारवारणाय तदिति द्रष्टव्यम्। 'आत्मे'ति, यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव वक्तुमुचितं तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतया आकाश एव व्यभिचारः स्यात्, अस्मन्मतेऽपि परमात्मनि सिद्धासिद्धिव्याघातेनापत्तया जीवात्मनामेव पक्षत्वे-ऽप्यंशतः सिद्धसाधनं मा भूदित्येतादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति मन्तव्यम्। परमते नेदं दूषणं तान् प्रति व्याघातपर्यवसानतोऽपरितुष्यन्

---

(१) ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वादिति ख०। अयमेव पाठः समीचीनः आद्य-श्लोकस्य नित्यदोऽसत्वादिति।

(२) परममहत्त्वमादाय व्यभिचारवारणाय विशेषपदम्।

(३) द्रव्यत्वापरजातिमान् द्रव्यत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः। नित्यविशेष गुणः जलीयपरमाणुरूपादिस्तदाधारः जलीयपरमाण्वादिः तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिर्जलत्वमिति साध्यप्रसिद्धिः।

किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात्। न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः, ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकत्वेन व्यर्थत्वात्। न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्ययं दोषः, प्रमेयो घट-इतिवदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात्। अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् न तु निष्प्रयोजनविशेषणवत्त्वमसिद्धम् व्याप्तिग्रहोपयुक्त-विशेषणवत्पक्षधर्मतोपयुक्तविशेषणस्यापि जनकत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे अनुमितिप्रयोजकत्व-स्यैव तन्त्रत्वात्। व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्येव व्याप्ति-ग्रह इति चेत्। न। निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्ति-ग्रहात्। तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेत्। न।

दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति। अन्यथाप्यदृष्टाद्वारकशरीराजन्यत्वादिति हेत्वर्थपर्यवसानेन निर्दोषतयोक्तदोषेऽपरितुष्यन्नाह, 'अपि चेति, अत्र शरीरपदं भोगायतनादिपरमवगन्तव्यमन्यथा साधारणधर्माधिष्ठेयपरत्वे प्रागुक्तन्यायेनासिद्धेर्व्यक्तिसम्भवाभावादिति। 'निर्विशेषण इति व्यभि-चारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः, 'गोत्वादावित्युपलक्षणं, प्रसिद्धानु-माने धूमादावपि तथा द्रष्टव्यं, न हि तद्विशेषणं धूमत्वाद्यपि व्यभि-चारवारकतयोपयोगि, तत्तद्व्यक्तिविशेषणस्याप्यव्यभिचारात्, किन्त्व-गमकतयेति। 'व्यक्तिविशिष्ट इति व्यक्तिविशेषणके व्यक्तिव्याप्तत्त इति

स्वतोव्यावृत्तगोत्वस्याव्यभिचारात्। अन्यथान्योन्याश्रयात्। अपिच व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात्। व्यभिचारावारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रहइति चेत्। न। प्रमेयधूमे(१) व्याप्तिग्रहात्। अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्। न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति

यावत्, तथाच व्यक्तिव्यावर्त्तिका जातेर्जातिं तस्या व्यभिचारवारकत्वं, गोत्वस्य व्यावृत्तप्रतीतौ द्रव्यत्वादिनाप्यभेदबुद्धौ यत्र द्रव्यत्वं तत्र गोत्वे प्रत्ययस्याभावेन व्यभिचारबुद्धिसत्त्वात् तद्वारकत्वमेव व्यभिचारवारकत्वमिति भावः। 'अन्यथेति यदि जातिर्न स्वतो व्यावृत्ता किन्तु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावर्त्तनीयत्वेन परस्परस्यान्योन्याश्रयापत्तिरित्यर्थः। ननु यथाश्रुतं शरीरजन्यत्वेऽप्यस्ति तथाप्यभावस्यापक्ष्म व्यभिचारितया अन्वेतव्य व्यभिचारवारकतया नियमसत्त्वात्तथाच विशेषणं व्यभिचारवारकमेव व्याप्तिग्रहविषय इति नियमार्थकव्यक्ताचाच [illegible] गोत्वाद्यनुक्तनियमव्यभिचार इत्यपरितुष्यन्नाह, 'अपि चेति। ननु सहचारदर्शनादिसत्त्वेऽपि व्यभिचारवारकं विशेषणं प्रतिबन्धकमिति मनसिकृत्य शङ्कते 'व्यभिचारेति, 'विशेषणशून्ये' विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः, अत एवोत्तरेऽपि ज्ञायमानत्वपर्यन्तमुपात्तं, अन्यथा प्रमेयत्ववतीत्येव ब्रूयात् इति। 'न च

---

(१) प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूम इति ख०।

चेत्। न। विरोधात्। न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति घटते यद्विषयत्वेन परामर्शकारणमनुमितौ तल्लिङ्गं। प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेत्। न। धूमाव्याप्यत्वापत्तेः व्यभिचारात् तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात्। अथैकमवच्छेदकं अपरञ्च व्याप्तिः, यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वनियमादेकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेष्याभावे सा, तथाच स्वरूपासिद्धिस्तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्। न। अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात्। न च विशेष्यत्वमुपाधिः,(१)

विशेष्यत्वमिति, यत्र व्याप्तिस्तत्र विशेष्यत्वमतो नीलधूमे न व्याप्तिरिति न अनौपाधिकत्वस्यैव व्याप्तितया विशेष्यत्वस्य च तद्व्यापकत्वयानुपाधित्वादिति भाव।

ननु विशिष्टे सामानाधिकरण्यमेव न किन्तु विशेष्यमात्रे तदिति न विशिष्टे व्याप्तिरित्यस्वरसाद्विशिष्टव्याप्तिमन्यथानुपपत्त्या

(१) विशेष्यमुपाधिरिति क०।

साधनव्यापकत्वात्। किञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहित-
मिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धन-
प्रभववह्निरहितत्वात्, इत्यादावपि कारणविशेषाभा-
वेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात् वह्निरहित-
त्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्यानाश्रितत्वञ्च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रित-
त्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यादौ त्वयाप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च[1]।

साधयति, 'किञ्चेति, 'वह्नीति व्याप्तिविरहे वह्निरहितत्वं धूमस-
मानाधिकरणत्वमुपाधिरिति तत्समानाधिकरणे विशिष्टधूमादावपि
व्याप्तीत्यर्थः। यद्वा साध्यव्यापकत्वज्ञानदशायां साधनाव्यभिचार-
ज्ञानेऽपि वह्निरहितत्वादिकमुक्तानुमानयोरुपाधिः स्यादुक्तविशेषण-
तया साधनस्योपाध्यव्याप्यतया उपाधेः साधनाव्यापकत्वज्ञानादि-
त्यर्थः। ननु रूपादिषु मध्य इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं हि द्रव्यत्वविशेषितं हेतुकार्ये सन्निकर्षे व्यभिचार-
प्रसङ्गात् तस्य तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स च
तदा यदि हेतोः प्रसिद्धिरिति रूपादिषु मध्य इति विशेषणं

---

(१) प्रयोगस्तु घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतवत् इति, अत्र दृष्टान्ते स्वीयरूपव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय रूपादिषु मध्ये इत्यनेन परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य विवक्षितत्वमायातम् तथाच पर परकीयेति विशेषणं असिद्धिवारकमिति समुदितार्थः।

अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथाच स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यता, धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निः घटत्वेन शरीरजन्यत्वादिकं नानुमीयेत।

यत्तु स्वजन्यान्योऽन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्योन्याभावस्याल्पत्वात् तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति, तन्न, विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात्। स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावे पृथिवीत्व-पृथिवीत्वाभावयोरिव[१]। अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः।

किञ्च त्वन्मये बहून्योन्याभावापेक्षया अन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यादेकत्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्तावपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः। अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोप-

---

प्रसिद्धिं समाध द्रव्यत्वेन परम्परया व्यभिचारवारणप्रयोजकमेवेत्यरुचेराह, 'अपि चेति, नन्वत्यन्ताभावरूपे शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणताशङ्कैव नेत्यतुपदसेव स्फुटमन्योन्याभावपक्षेऽपि सामान्यान्योन्याभावेन वैयर्थ्यमिति शरीरजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावे हेतौ वैयर्थ्यं वक्तव्यं तत्र कस्यापि परिहारं निरस्यति, 'यत्त्विति,

---

(१) पृथिवीभिन्नत्व-पृथिवीत्वात्यन्ताभावयोरिवेत्यर्थः।

स्थितिकतया जन्याभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहो न तु शरीरजन्याभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। यत्र विशेषण-विशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेत्। न। एवं घ्राणत्वत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमनित्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत, शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथाभावात्[1]। यदि च सामान्य-विशेषभावाद्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यता, तदा शरीराजन्यत्व-जन्यत्वाभावयोरपि तुल्य। किञ्च शरीरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावं विशिनष्टि न तु साक्षात् तथाच शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड-एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता। न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव, क्षित्यादावजन्यतापत्तेः। अत एव स्थापनायां शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात्। व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेत्। न। हेतुद्वयोपन्यासे च तत् इह तु विशिष्टमेकमेव हेतुरिति विरुद्धस्थले उक्तमिति। उच्यते। नीलधूमादौ

'अखण्ड एव' एक एवेत्यर्थः।

(१) तथात्वादिति ख०।

व्याप्तिरस्त्येव अन्यथा विशेषणानामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात्। नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिम्नि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम्। नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे

'नीलत्वमपीति अवच्छेदकत्वमवच्छिन्नप्रत्ययजनकत्वं वा स्वरूपसम्बन्धविशेषो वा द्वयमपि गुरुणि नीलधूमत्वादौ न सम्भवतीत्यर्थः। ननु धूमत्वावच्छेदेन नीलविशिष्टोऽपि धूमोऽनुमितिहेतुरिति तद्धेतुतया नीलधूमादिति हेत्ववयवः कर्त्तव्य एवेत्यत आह, 'धूमत्वञ्चेति, इदञ्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं, वस्तुतो यदि धूमत्वं नीले भवेत्तथापि धूमवह्निव्याप्तिस्थानीयं तदिति धूमएव हेतुत्वं तु नीलधूमो नीलधूमत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् नीलधूमत्वस्यापि धूमत्वावच्छेदेन हेतुत्वादिति नीले धूमत्वाभावोपवर्णनमप्रकृतमेव, प्रकृतन्तु गौरवमेव, एवमग्रेऽपि नीलस्य विशेषणत्व इत्यग्रप्रकृतं तत्र धूमत्वसत्त्वेन व्याप्यत्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वसम्भवात् अन्यथा धूमादित्यपि न हेतुः धूमत्वेऽपि धूमत्वाभावादिति प्रकृतं गौरवमेव तदहेतुतायां बीजं द्रष्टव्यं। इदन्तु व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वशून्यत्वात्, वस्तुतो नीलांशो व्याप्योऽपि न भवतीति धूमत्वानाश्रयत्वमव्याप्यत्वे तन्त्व, अतोऽपि धूमत्वमवच्छेदकमित्युक्तपोषकतयोपन्यस्तं। ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं प्रकृते तदवच्छिन्नोऽपि नीलधूमरूपो विशेषो-

तद्विशिष्टेन धूमत्वम्। उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः। किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा। न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वान्नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न

ऽस्तीति तथा निर्देशोऽपि हेतोः कर्त्तव्य इत्यत आह, 'किञ्चेति, व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशेऽतिप्रसङ्गादिति भावः।

अत्र केचित् नीलधूमत्वं धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ न्यूनत्वादेव नावच्छेदकमिति नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ तदवच्छेदकं वाच्यम् तत्र धूमत्वस्यातिप्रसक्ततया नीलधूमत्वमेवावच्छेदकमिति, व्यर्थविशेषणत्वन्तु स्वार्थानुमाने न दोषः परार्थानुमाने त्वर्थान्तरापसिद्धान्तापादकतया दोषः, तथापि विशेषविधेः शेषनिषेधपर्यवसायितया नीलधूमहेतुत्वविधिः धूममात्रस्याहेतुत्वाभिप्रायं प्रतिपादयति, न हि विशेष्यमात्रस्य हेतुत्वे सम्भवत्युक्तौ विशिष्टं हेतुत्वेन निर्दिशतीति, तदहेतुत्वाभ्युपगमे तदीये शास्त्रे तस्यापसिद्धान्त आपद्यत इति चेत्। न। न्यूनवृत्तेरप्यवच्छेदकतया वह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं नीलधूमत्वस्य सम्भवदपि गौरवेणापास्यते अन्यथा धूमत्वमपि न वह्निव्याप्यतावच्छेदकं आलोकावृत्तित्वेन न्यूनवृत्तित्वात्। न च नीलधूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिरन्या, अवच्छेदकव्यभिचारेण तद्वृत्तिव्यभिचारेण वा अवच्छेदकान्तरकल्पनात्। न चेह तत्सम्भव इति, तदवच्छिन्नव्याप्त्यन्तराकल्पनात्। यत्तु अपसिद्धान्तपर्यवसानमिति, तन्न,

उभयोर्हेतुत्वे सम्भवत्यन्यतरोपादानस्यान्यतरहेतुत्वाभिप्रायोन्नायकत्वाद्यथा विशिष्टाभावस्वरूपमधिकेन(१)। यत्तु यद्रूपतया अवच्छेदकं तेन व्याप्तिधीरिति वस्तुतोऽनवच्छेदकेन व्याप्यत्व इत्यज्ञानरूपेधर्मसिद्धिः पर्यवसिता, न तु ज्ञानगर्भलक्षणाभावेऽपि व्याप्यत्वासिद्धिः, तथाच व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादाविति प्रागुक्तग्रन्थविरोधः। किञ्च परामर्शविषयाभावतया असिद्धिवदनुगमयता, व्याप्त्यभावो व्याप्यसिद्धिरित्युक्तं, इयन्तु व्याप्तिज्ञानाभावरूपा पर्यवसिता। अतएव यतो गौरवात् तदनवच्छेदकं तदेव व्याप्यत्वासिद्धिपदेन विवक्षितं तस्य ज्ञायमानतयैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यपास्तं। तस्य परामर्शविषयत्वाभावात् अप्रतिबन्धकत्वाच्च विरोधाभावाद्विषयविरोधकारणविरोधासम्भवेन ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। अतएव यद्यपि गौरवज्ञाने व्याप्तिग्रहसामग्र्यां सत्यां व्याप्तिग्रहः चन्दनदहनाभावेन सुरभिधूमविशिष्टाभावानुमानादौ। अतएव चेश्वरस्यानुमितिप्रतिबन्धकगौरवं न पृथगाभासः। किञ्चासाधारणं प्रतिबन्धकं आभासो गौरवञ्च साधारणं ज्ञानमात्रप्रवृत्तेरीश्वरज्ञानसापेक्षत्वात् तस्माद्यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिरनुमितिहेतुः। अतएवोदाहरणेन सकलसाधनवति साध्यसत्त्वं दर्शयता सा प्रदर्शितेति, तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिः तदभावश्चावच्छेदकत्वाभावो नीलधूमादौ द्रष्टव्यः, नीलधूमेऽवच्छेदकान्तरसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वेनावच्छेदकत्वाभावात् व्याप्तित्वेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया अव-

(१) यथा विशिष्टाभावः स्वसमधिकेन इति पाठो भवितुमर्हतीति।

च्छेदकत्वज्ञानस्यापि परामर्शहेतुत्वेनावच्छेदकत्वाभावेऽपि परामर्श-
विषयाभावत्वलक्षणासिद्ध्यनुगमकसम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं, तदप्य-
सत्, सम्बन्धितावच्छेदकलक्षणायां व्याप्तौ अवच्छेदकत्वं अवच्छेद्या-
नधिकरणत्वं वाच्यं तच्च नीलधूमत्वेऽस्त्येव। अथ तादृशधर्मान्तरा-
विशेषितत्वमप्यनधिकदेशवृत्तित्वे विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणो-
गौरवेणाहेतुरेव इति तदभावज्ञानस्य न प्रतिबन्धकता, उदा-
हरणन्तु व्याप्तिग्राहकसहचारमात्रं प्रदर्शयति न तु कथञ्चिद्व्याप्ति-
मपीत्युक्तं, तादृशधर्माघटितत्वादेरुदाहरणादुपस्थितिरग्रहेव नास्तीति
न किञ्चिदेतत्। तस्मादिदमत्र तत्त्वं नीलधूमत्वादेरनवच्छेदकतया
व्याप्तेश्च धूमत्वावच्छिन्नायास्तत्र सत्त्वेन विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य
विशेषणविरहनियतत्वं न लभेद एवेति तदनवच्छेदकत्वनियतः
तदवच्छिन्नव्याप्यभावो व्याप्यत्वासिद्धिः, स तु विशेषणावच्छिन्न-
विशेष्यविरहो वा सम्बन्धविरहो वा इत्यन्यदेतत्। एतच्च ज्ञान-
गर्भहेत्वाभासलक्षणं परामर्शविषयाभावरूपस्य विभाजकमिति इय-
मप्युपपद्यते। न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यप्रसिद्धेः कथमेतदिति
वाच्यम्। कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेषव्याप्तेस्तादृश्याः प्रसिद्धेः।
न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽप्येवेति वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्त्यभावस्य वाच्यत्वे पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति
वाच्यम्। व्यभिचारादिघटितव्याप्यत्वासिद्धेऽप्येवमप्रसिद्ध्या व्यापकत्वा-
भावरूपायास्तस्या वाच्यत्वेन तत्त्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्ति-
प्रतियोगित्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धि-
पदार्थत्वात् तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् समानवित्तिवेद्यतया

स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं। तद्भावेऽपि नीलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादिति दिक्।

व्याप्यत्ववद्व्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयत्वेन उक्तव्यापकताभावे विभाजकस्यापि सत्त्वाच्च। वस्तुतो धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभाव एव व्याप्यत्वासिद्धिः तस्या नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विरहात्। न च नीलधूमत्वस्य वह्निसामान्यव्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वावच्छिन्ने तदभाव इति किं गौरवनिबन्धनानवच्छेदकत्वोपवर्णनेन तदवच्छिन्ने तदभावेऽपि हेतुदोषाभावादिति वाच्यम्। सामान्यव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदकत्वपक्षेण न्यूनवृत्तिनापि तेनावच्छिन्नायाः सामान्यव्याप्तेर्धूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेन तद्भावाभावात्। न चैवं शाखावच्छिन्ने वृक्षे वर्त्तमानस्य संयोगस्य वृक्षत्वावच्छेदेनाभावनियमेन वृक्षः संयोगीति ज्ञानं प्रमा न स्यादिति वाच्यम्। वृक्षः संयोगीति वचनस्य सामानाधिकरण्यमपहाय तदवच्छेदकत्वपर्यवसायिनो ज्ञानस्य तथाभावादेवेति दिक्। 'सम्भवादिति, 'दिगिति, दिगर्थस्तु उद्देश्यानुमितिप्रतिबन्धकतयोक्तत्वेन भ्रमानुमितिजनकस्याभासत्वं तदा यदि लिङ्गोपधाननियतत्वमनुमितौ तत्तु नास्तीत्युक्तं, लिङ्गानुपधानपक्षे त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं शरीराजन्यत्वादेरेवेति(१) निरस्यम्। यत्र विशेष्यस्य स्वरूपासिद्धत्वं नीलधूमे तु नीलधूमत्वज्ञानमावश्यकमवच्छेदकत्वन्तु तस्य न [illegible]

---

(१) शरीराजन्यत्वादेनैवेति पा०।

एवं शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु सत्यइति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यत इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकमेव, सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्यादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्य-

---

केवलधूमत्वस्य विपरीतगौरवादिति गौरधूमे घटाद्यभावे हेतुमात्रस्यैवोपस्थितेरनुमितिरपर्जनीया, शरीराजन्यत्वादौ तु तथानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवावधारणीयमित्यादिः। 'शरीराजन्यत्वेऽपीति शरीरजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावेऽपीत्यर्थः, 'रूपादिष्विति, न च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धव्यञ्जकत्वं तदर्थः, तादृशहेतुत्वस्य गमकत्वेनैतद्गमकत्वानपवादादिति भावः। इदमुपलक्षणं चन्दनदहनवानयं सुरभिधूमवत्त्वादित्यादौ व्यभिचारवारकमपि साध्ये चन्दनादिविशेषणं सार्थकं तेन विना हेतोर्विशेषणवैयर्थ्यमेव व्याप्त्यग्रहात्। एवं हेतौ व्यर्थविशेषणं दृष्ट्वा साध्येऽपि विशेषणं प्रक्षिप्य तदुद्धरणीयमित्यपि तदुपष्टम्भकं द्रष्टव्यम्। 'कारणाभावस्येति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वेनैव कार्य्याभावव्याप्यत्वनिश्चय एव सामान्यत आर्द्रेन्धनजन्यवह्नित्वाभावस्यैव व्याप्यत्वमवगाह्यत इत्यर्थः। न चैवमन्योन्याश्रयः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नार्द्रेन्धनान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कारणताग्रहः

त्वनिश्चयः व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् परिशेषव्यतिरेकिणि विपक्ष-बाधकेनानन्यथासिद्धतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात्। विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वं, यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न यथा कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽस्मदुक्ते हेतुः, यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-व्याप्यता स्यात्, न चैवं, किन्तु जन्यत्वं लाघवात्तथा तथाचाजन्यत्वमेवोपाधिः, साध्यव्याप्याभावः साध्या-

---

तथाच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहकारणताधीस्थले विशिष्टाभावव्याप्यत्व-ज्ञानमिति वाच्यं। कालिकान्वय व्यतिरेकयोः कारणताज्ञापकत्वात् कारणतायाश्च दैशिकव्याप्तौ विशिष्टाभावत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वाद-कत्वात्। न च कालिकव्यतिरेकयोरपि कथमुक्तव्यर्थविशेषणतेति वाच्य। तथापीतरसमवधानकालीनकार्य्योपधाननियामकतावच्छेद-कावच्छिन्नविरहत्वेन कार्य्याभावप्रयोजकत्वरूपेण सामान्यतो व्याप्य-तावच्छेदकत्वसम्भवात्। न ह्यन्यथाप्रयोजकस्याभावो व्यतिरेकप्रयोजकः सम्भवति। अतएव तादृशान्वयप्रयोजकत्वमावश्य प्रयोजकतया नियतान्वयमात्रमेव कारणताग्राहकमित्यप्यास्तां। न चैव कारण-तावच्छेदकावच्छिन्नाभावोऽस्तु व्याप्य आर्द्रेन्धनाभावस्तु कथ तत्रार्द्रे-न्धनस्य वह्निसहकारित्वादिति वाच्य। वह्निसंयोगमात्रेणार्द्रेन्धनस्य

भावव्यापकइति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
श्चयात्सकर्त्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तदभाव-
योरपि व्याप्यभावइति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च। अतएव
शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदभावयोरपि
व्याप्यव्यापकभावइति निरस्तम्। शरीरजन्यत्वस्य
सकर्तृकत्वाप्रयोजकत्वात्। न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनं
व्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति
वाच्यम्। स्थापनायामाभासत्वं तत्र विशेषादर्शन-
दशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्या-
पकत्वेनानुपाधित्वात् यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादि-
त्यत्र शब्दोनित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षे
गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्या-
व्यापकत्वात्। न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं,
सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात्। किञ्च
प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रति-
योगित्वे सति सत्त्वस्य सत्त्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वस्य वा
हेतुत्वे एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्व-

धूमानुत्पत्त्या तदन्यवह्निमत्त्वेन हेतुतावच्छेदात् एवमन्यत्रापीति
दिक्। 'सत्प्रतिपक्षेति समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदो द्वितीयानुमाना-
भावनियम इति यावत्, यतश्चैवमर्थकत्वेन तदुक्तिसफलप्रयोजनञ्च

साधनव्यतिरेकः। अतएवाजन्यस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः।

अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता च व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न ग्रह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकं अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं ज्ञातमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिवातिगौरवेण शरीरजन्यत्वप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः। व्यभिचाराभावात्ततयेति चेत्। न। क्षित्यादावेव व्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिना हष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यादावपि स्यात्। नन्वस्तु तावदशरीर-नित्यज्ञानादिकर्त्तृनुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्था अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात् घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्। न चोपजीव्यबाधः, अनुमितिर्हि

प्रागेव ज्ञातमिति तत्रानुषञ्जनीयं। 'अतएवेति समवेतत्वादिविशेषितो यतो हेतुरतस्तदभावस्यैवोपाधित्वादित्यर्थः। 'अन्ये तु नित्यसर्वोज्ञा-

उपजीव्या। नन्वस्तु तद्व्यथार्थत्वमपीति चेत्, न, कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्य-कारणभावेन एतस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धवह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेकोच्छेदः। किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं न तु कार्यम् तथाच दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा, नाद्यः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति। नान्त्यः असिद्धेः। तर्काप्रतिघातस्तु न दूषणम्। यदि ईश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यात् इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यात् इत्यादितर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्। ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात्। न च लाघवात्तस्याप्रमाणत्वात् सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृता तत्सिद्धिरिति चेत्, न, तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि व्यभिचारात्

वम, तदीयन्तु यच्चिह्नत्वाच यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वे प्रकृतामकृति-रभावव्यक्तिविशेषनिष्ठव्याप्तेर्ग्रहेण विना अग्रहात् प्रतियोगिनं विना

मानाभावाच। न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बे-नानुमितिविलम्बो येन सहकारिता स्यात्(१)। नापि लघ्वनुमितौ अन्योऽन्याश्रयात्। नापि व्यक्त्यनुमितौ धूमेन वह्न्यनुमितौ एक-द्वित्वसंशयाभावापत्तेः। साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत्। न। एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानात्वसिद्धिरित्यस्यापि सुवचनात्। अथ यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सिध्यति न त्वधिकमपि तथाच द्वितीयं कर्त्तारमविषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते एकस्तु कर्त्ता सिध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्तद्घटितत्वात्तस्येति चेदेवं तर्हि कर्त्रैकत्वमपि न विषयः स्यादेकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात्। वस्तु-

---

अभावापदेनाश्रयाग्रहादिति विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं तस्य वाच्यं, तथाच अन्यत्वमपि व्यर्थं अभावनिष्ठव्याप्त्येन विनापि हेत्वभावादित्यादौ ग्रहादिति।

---

(१) सहकारि स्यादिति ख०।

गत्यैकः सिध्यति न त्वेकत्वेनेति चेत्, न, एकत्वासिद्धा वस्तुगत्यैकइति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथाचेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति उच्यते यत्र प्रमाणे लघु-गुरु-विषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारिता, कारणता-कार्यता-व्याप्यतादिग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकानुमाने यथाविधप्रमाणमात्रे सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात्, एवं लाघवमेवं गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणस्य कार्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्व-शब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् तथापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात् सोऽयं वि-

---

'लाघवसहकारितेति, ननु लाघवज्ञानमनुमितौ सहकारीभूय स्वविषयीकृतमर्थमर्पयति न वा, अर्पयति चेत् व्याप्ति-पक्षधर्मतोपनीतादन्यस्येत्यादिग्रन्थविरोधः । नेतिपक्षे सहकारित्वानुपपत्ति-रपि प्रामाण्यसन्देहात् तत्सन्देह इत्यादिविरोध, एकत्वप्रकारकानुमितावज्ञाताया विरोधिज्ञानाभावेनैकत्वसन्देहार्थं प्रामाण्यसंशयपर्यन्तानुसरणानौचित्यात् स्वरसवाहिसन्देहसामग्र्या एवाव्यवस्थितत्वादिति, अलघुनि लघुत्वभ्रमाच्चानुमितिभ्रम इत्यपेव विरुध्येतेति। अत्र ब्रूमः लाघवोपनीतार्थोऽप्यनुमितौ भासत एव 'व्याप्त्यादीत्यादिग्रन्थस्यानुमितित्वावच्छेदेन तावन्मात्रोपनीतभानमित्यत्र तात्पर्यात् लाघवस्य

चारमारभते लाघवञ्च न तदङ्गमङ्गीकरोतीति[१] महत्साहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तरं नानैककर्तृकत्वे संशयादिति[२] चेत् । न । तथापि लाघवेन कर्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति । तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति यथा नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेककर्तृकतानुमानं[३] तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्त्र्यपि, प्रामाण्यसंशयादेकत्वसंशयादेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभावएव बाधकः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेण एकत्वसाधकत्वात् ।

अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसिद्धिः । न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरेऽकर्तृत्वात्

प्रमाणमात्रस्य सहकारितया तदुपनीतस्य प्रमाणत्वानवच्छेदेनैव विषयीकरणसामर्थ्यादिति सर्वमवदातं । 'अन्ये त्वित्यक्षरयोज्ञावनं

---

(१) तदङ्गं नाङ्गीकुरुत इति ख० ।

(२) नानाकर्तृकत्वे संशयादितीति ख० ।

(३) एककर्तृकसाधनमिति ख० ।

कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः। अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरव-लाघवे एव शरणम्। तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्यापकतयावगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्माद्धेतोः सिध्यति तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिध्येन्न तु नित्यसर्वविषयज्ञानं तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकिविलयापत्तेः।

तत्र प्राञ्चः यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सिध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीतानुपपत्त्या च व्यतिरेकी तदिहानादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते, अनादित्वेन च नित्यता सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्व-

---

तद्बीजन्तु लाघवानवतारे पक्षानुमानस्याप्रयोजकत्वमेव, तदवतारे किमनुमानान्तरेणेत्यादिकमाकर एव स्फुटमिति।

'तत्र प्राञ्च इति, अत्र सर्वेषु कल्पेषु वक्ष्यमाणनिर्देशात् स्यानुमितिरुन्नीयते तद्बीजमपि अनित्यप्रत्येकविषयज्ञानपक्षे

मनादिभावत्वात् पक्ष-तदुपादानविषयतैव च सर्व-विषयता लाघवात्तु तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति।

नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यन्नित्यमेव सिध्यति अनित्ये बाधादिति।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धौ उत्पत्तिमतोऽस्मादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः। नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति।

षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्त्तृत्वेनेश्वरस्य षट्पदार्थगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञम्। घटाकाशसंयोगादिकं प्रति ईश्वरस्य कर्त्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित्।

ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्त्तृकत्वं भवति। घट-

गौरवं नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे गौरवं, नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे लाघवमिति लाघवावतारे पूर्वोक्तन्यायेन नित्यसर्वविषयकज्ञानसिद्धावप्येभिराचार्यपक्षलैः कल्पैरित्यादि स्फुटमेवेति न प्रदर्शितं त्विति ध्यातव्यं।

ननु घटोपादानगोचरत्वे भगवज्ज्ञानादीनां सिद्धेऽपि न तद्धेतुता

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिवदित्यनुमानादिति चेत्। न। घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादिरपि द्विकर्तृका स्यात्[1] तथाच घटवत्क्षितिः क्षितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यम्। कार्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृत्वेनेति चेत्, तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति। मैवम्। ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणता कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्, तदाहुराचार्याः। "परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः" इति। "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्याद्यागमास्त्वयमर्थोऽध्यवसेयः। अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत्। न। रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारस्तेन

अन्वय्यकस्यकुलालादिकर्त्रैवोपपत्त्याऽन्यथासिद्धत्वादित्यतो नि.प्रक प्रमाणमाह, 'अहमिति।

---

(१) क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकत्वापत्तेरिति ख०।

स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार-
इति स न भ्रमः। अतएवास्मदादिरपि भ्रान्तिमो न
भ्रान्त इति। स्यादेतत्। प्रयोजनं विना कथमीश्वरः
प्रवर्त्तते सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात्,
करुणया प्रवर्त्तत इति चेत्, तर्हि परसुख-दुःखप्रहाणे
प्रयोजने तथाच स्वर्गिणमेव सृजेन्न नारकिणम्।
धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात्तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्,
तर्हि आवश्यकत्वात् कर्मनिमित्तमेव(1) जगद्वैचित्र्य-
मस्तु किमीश्वरेणानपेक्षितकीटादिज्ञानवता कर्मनि-
रपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्ग-प्रलयौ स्याताम् ज्ञाना-
दीनां नित्यत्वात्। किञ्च तत्प्रयत्नस्य करणाजन्यत्व
शरीरादिजन्यत्वापत्तौ संसारित्वापत्तिरिति। न।
ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात्, तमभ्युप-
गम्य दूषयसि चेत्, तदाकर्णय जगत एव तदिच्छा-

---

[1] 'तर्हीति, यद्यपि करुणा परदुःखदर्शनजन्यदुःखे यथैव स्वस्व-
नीतीश्वरे न बाधिता, तथापि तद्दोषं स्फुटमपोह्येव टीका-
न्तराभिधान मन्तव्यं। 'जगत इति प्रयोजनमात्रज्ञानेन प्रवृत्ता-
विति नियमो न बाधको भगवति तद्भावप्रसक्तादित्यर्थः, प्रयत्नः

(१) कर्मनिमित्तमेवेति ख०।

विषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्। वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः, सर्ग-प्रलयासाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव[1] तदिच्छायाः चिकीर्षासञ्जिहीर्षात्वे। न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम्। क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वात् सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत्।

नन्वशरीरात्कथं वेद-घटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः, उच्यते, सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मौनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मौनकण्ठ-ताल्वादिक्रिया-तज्जन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः, एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्तौ[2] सकलघटा-

---

प्रयोजनमधीनस्य एवेति तु नियमे तज्जन्यत्वमुपाधिरिति भावः। चिकीर्षा हि प्रयोजनज्ञानमपेक्षते इति प्रयत्नोऽपि तन्नियत-उच्यते सा च भगवति नास्त्यस्मदादिवत् या चास्ते सा तन्नापेक्षते किन्त्वौपाधिकतयोपाधिमात्रमित्याह 'वस्तुतस्त्विति,

---

(१) समयवर्त्तित्वमिति ख॰।

(२) तदिच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्ताविति क॰।

नुकूलव्यापाराद्घटोत्पत्तिः, एवं प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः ततस्तद्दर्शी बालोव्युत्पद्यते, सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

यत्तु यथा शिष्यादिना मौनिश्लोकमनुमाय पठति[१] तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थो वेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽग्रिमसम्प्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृत्वा घटादिवाग्व्यवहारं प्रवर्त्तयतीति मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्त्तृत्वसम्भवेनेश्वरानुमानाच्च[२] । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति परास्तम् । सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा, नाद्यः तदसम्भवात् । नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः । अथेश्वरज्ञानमूलकशब्द-

'भूतावेशेति शरीरं यस्य भोगं जनयति तदीयं, ईश्वरस्य च न भोग-रूपफलादिभोगावच्छेदकशरीरं एवेश्वरप्रयत्नादिना चेष्टा भूताविष्ट-

(१) मौनिश्लोकोऽनुमाय पठत इति ख० ।
(२) ईश्वरानुमानाचेति ख० ।

शक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणत्वग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात् तथाच तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वेन सकलशाब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात्। अनित्यसर्वज्ञमूलकशाब्दग्रहे च नायं दोष इति चेत्। न। व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तं इति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात्। न च भ्रममूलत्वेनास्य भ्रमात्वमनुमेयम्। तदंशे व्यधिकरणप्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच[1]। अतएव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनात् बालो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि

शरीरे कृतप्रयत्नवदित्यर्थः, 'घटप्रापकमिति घटानुभवजनकतावच्छेदकधर्मवदित्यर्थः, तथा हि तदपि ज्ञानं तदीयमेव तादृशमनुभवं विषयीकरोति येनाविशेषोऽपि तु सामान्यमेवेति भावः। कार्यत्वेनेति यद्यपि ईश्वरे कार्यत्वं लिङ्गमिति वैषम्यं, तथापि चित्रादिकार्यानुत्पत्तिवद्दाहादिलक्षणकार्यानुत्पत्तिरत्र मानमिति साम्यं द्रष्टव्यं। 'तस्येति, तथाचादृष्टाभावे दृष्टमेव न स्यात् इति दृष्ट-

(१) 'बाधात्' भ्रमत्वाभावात्, 'उपाधित्वात्' भ्रमत्वनिर्वाहकत्वादित्यर्थः।

भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहारात् व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वादिति। "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावा-भूमी जनयन्देव एकः"॥ इत्यादि श्रुतयः(१) "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय-ईश्वरः"॥ इत्यादि स्मृतयश्च मानत्वेनानुसन्धेया इति। स्यादेतत् ईश्वरवच्छक्तिरपि कार्य्येणैवानुमीयते, तथा-हि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्दाहो दृष्टस्तादृशा-

---

सम्पदेवादृष्टे मानमिति भावः।

---

(१) 'एकः' परमात्मा, 'देवः' विश्वकर्मा, द्यावा-भूमी जनयन् सन् 'बाहुभ्यां' बाहुस्थानीयाभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यां, सन्धमति धमतिर्गत्यर्थः सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति, 'पतत्रैः' पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्म्माधर्म्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्व्वं सृजतीत्यर्थः। यद्वा धर्म्माधर्म्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान्, णिजन्तत्वं ज्ञेयं। कीदृशः 'विश्वतश्चक्षुः' विश्वतः सर्व्वतः चक्षूंषि यस्य सः। 'विश्वतो मुखः' विश्वतो मुखानि यस्य। 'विश्वतो बाहुः' विश्वतो बाहवो भुजा यस्य। 'उत' अपिच, विश्वतः पादा यस्य सः, पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति पादस्यान्त्यलोपः। परमेश्वरस्य सर्व्वप्राण्यात्मकत्वात् यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्व्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः।

देव प्रतिबन्धकसत्त्वे सति[१] न जायते, अतो यदभावात्कार्याभावस्तदभ्युपेयं वज्रादौ, तेन विना तदभावायत्तदाहाभावानुपपत्तेरिति व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः। न चादृष्टवैगुण्यम, दृष्टसाद्गुण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत्। अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ध्यास्त्रीसम्प्रयोगे[२] परमाणुकर्म्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति चेत्। न। अदृष्टविलम्बो हि न तत्राग्न्यनुत्पादो मण्यपसारणानन्तरं दाहाभावप्रसङ्गात्। किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्याभावस्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम्। अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि तदभावात् कार्यं न स्यात् वन्ध्यासम्प्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्ट-

'मण्यपसारणेति नाग्नपदेऽदृष्टाभावादनुत्पादपक्षे तदोत्पादकेनाभावादिति भाव।

ननु तदेव मण्यपसारणात् अदृष्टमुत्पद्यतेत्यरुचेराह 'किञ्चेति, तथाच प्राथमिकोपस्थितिकत्वात् तद्धेतोरेवेति न्यायान्मण्याद्यभाव एव हेतुरस्त्विति भाव। 'वन्ध्येति अत्रादृष्टानुत्पाद एव विलम्ब

(१) सति प्रतिबन्धक इति ख॰

(२) "वन्ध्यास्त्रीमैथुन यथा" इत्यादिप्रकृतसार्थप्रयोगसत्त्वेऽपि अस्मदादीनां तथा प्रयोगस्य न समीचीनत्व, परन्तु "वन्ध्यस्त्रीसम्प्रयोगे" इत्येव पाठो भवितुमर्हतीति।

विलम्बादेव विलम्बः अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम्। अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात्। न च समप्रययोः समञ्च निरन्तरमभ्यस्यतोरेकः प्रगल्भो नापर इति दृश्यते। न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकारणम्, अगम्यागमनादिसाध्ये सुखे व्यभिचारात्, नहि साधर्म्मात्सुखत्वात्, नापि धर्म्मात् तेन हि अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनीयम्, तथाचागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्म्मः श्येनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वेनानर्थकत्वात्। दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति चेत्। न। तस्योत्तेजकाभावसहकृतमण्यन्यत्वे तथा दाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादकादेव दाहाभाव इति किमदृष्टेनाप्रयमोपस्थितत्वात्

अतः पुत्रेष्ट्युत्पादितेऽदृष्टे सत्येवापत्योत्पत्तिमत्त्वादृष्टं विजातीयमेवेति भावः। 'न चेति, तथाच तदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्थलएव प्रतिबन्धकाभावस्य कारणमिति भावः। 'श्येनेति श्येनापूर्वलक्षणोऽयं धर्म इत्यत्रार्थपदेन श्रेयस्करार्थकेन श्येनापूर्वमनर्थरूप व्यावृत्तं तस्य निषिद्धानुबन्धजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वादिति भाष्यं, तदुभयमपि धर्म इत्यर्थः। यद्यप्येवं गन्धवधोऽपि नाधर्मादिष्टत्वात् न धर्मादनर्थत्वादिति श्येनापूर्वमपि न तज्जनकं तृतीयकोटिर्वा स्यादित्यगम्यागमनजन्यसुखेऽप्ययमाक्षेपो नास्ति, किञ्च तथादृष्टाजनकत्वोद्भावन-

उपजीव्यत्वाच्च। प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्याप्यन्वयः स्यात्, अशुचेरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहाभावापत्तिः अग्निमत्काल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्यभावात् अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम्। एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुगतो हेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः। अतएव प्रतिबन्धकाभिमतमण्यादीनां अभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राद्यभवेऽपि न कार्य्यम्। अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम्। न चाभावो न कारणम्, भाववत्तद्ग्राहकतौल्यात्, दृष्टञ्च कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धे-

---

अपि च सकलोपयोगि तत्र कारणसम्पत्तौ प्रतिबन्धदर्शनात् अपि च कश्चित् सर्वोत्पाद्यदृष्टसाधकं तत्र कार्य्यमात्रहेतुत्वे मानं, तथापि परस्येदमभिमतमित्युपन्यस्तं अतएवातिनिर्द्दलतया सिद्धान्ते निराकरणं स्फुटमुपेक्षयैव सूचितमिति ध्येयं।

ग्राभावसत्त्वे, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये अनकत्वमिति प्राञ्चः। नैवम्। विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषण-विशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचिद्विशेष्यमण्यभावः क्वचित्तेजकाभावरूप-विशेषणाभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारे-णैकमपि हेतुर्न स्यात्। स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादिचयप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात्। एवञ्च यथा केवलदण्ड-सद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषण-विशे-ष्योभयविरहप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगत-व्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रति-

---

'प्रतियोगीति यथा प्रतियोगिभेदादभावभेदः तथा प्रतियोगिता-वच्छेदकभेदादपि स्यादित्यर्थः, वस्तुतः प्रतियोगिभेदात् तद्भेदः सिद्ध एव समनियतावच्छेदकभेदेनैव असमनियतभेदात् घटप्रति-योगिकान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदप्रसङ्गाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदक-भेद एव तत्र तन्त्रमित्युक्तत्वादिति। तथैवं सिद्धेऽर्थापत्तिमपि प्रमाणयति 'अन्यथेति, 'प्रयुक्त इति तावदभावान्यतमव्याप्य इत्यर्थः। 'अनुगतेति, यद्यपि शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारो नानार्थे

वन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे उभयाभावे च[1] केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्य-विशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशेषणाद्यभावैरेव केवलपुरुषाद्यभावव्यवहारः एकशक्तिमत्त्वादिति चेत्। न। अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात्। अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः, न तावत्प्राक्प्रध्वंसाभावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात्। न च श्यामोऽयमासीदित्यत्र श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पक्वघटस्य ध्वंस एव न तु घटत्वेन तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मणेः ध्वंस एवेति वाच्यम्। ध्वंसस्यानन्तत्वेन उत्तेजकापनयेऽपि दाहाप्रसङ्गात्। नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत्। न। यथा दण्डोपनयापनयदशायां

शब्दानुगमात् अभ्यादृशस्य व्यवहारोऽप्यननुगत एव विषयाननुगमात् ज्ञानरूपे च व्यवहारेऽनन्वय एवेत्यसङ्गतं, तथापि ज्ञानानुगमस्य विषयानुगमसाध्यत्वादित्यत्र नियमे तात्पर्यं, श्यामध्वंसप्रयुक्तत्वाभिधानो ननु तज्जन्य समगमयत्वादिति ध्येय, न तु घटत्वेन घटश्मासीदिति प्रत्ययाभावादिति भाव।

---

(१) दणाभावे चेति ख०।

केवलपृथ्व्यभाव उत्पाद-विनाशवान् अन्यथा अबाधितकेवलपृथ्व्यभाव-तदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात्। यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यास्तत्र नान्तर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्तविशेषबाधे सामान्यबाधः, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात्। अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभावादिवैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिध्येद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिश्च तुल्यैव, सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः। अस्तु वा ध्वंस एवासौ संसर्गाभावविभागे जन्या-

'उत्पाद-विनाशवानिति तादृशाभावाभ्युपगमेऽपि चत्यभावेन समाधिपौकर्यादुक्तं। यस्तुतस्तूत्तेजकापनये तदोत्तेजकाभावावच्छिन्नस्य तत्तेन पूर्वोत्पन्नोत्तेजकाभावावच्छिन्नमणिध्वंसस्य विद्यमानत्वेऽपि तदुत्तेजकाभावावच्छिन्नतत्प्रध्वंसाभावाभावाच्च दाहापत्तिः तादृशयावदभावस्य जनकत्वादित्यवधेयं। ननु उक्तक्रमेण व्यवहारान्यथोपपत्तिरस्त्येवेति मनसिकृत्याह 'सोऽयमिति, तथाचोक्तक्रमेण ध्वंस एवास्तूत्पाद-विनाशवान् अन्योवेत्युभयथापि न शक्तिसिद्धिरिति भावः।

ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यनुक्तिसम्भव एवैष कस्य इत्यत आह, 'अस्त्विति। ननु परिभाषा न पर्यनुयो-

भावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात्। न चैवं विनाशित्वेन प्रागभाव एव सः परिभाषाया अपर्य्यनुयोज्यत्वात्। यद्वा अत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कदाचिदप्रतीति-कार्य्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्; प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति। तन्न। यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन घटस्य विनाशः स्यादिति क्षणभङ्गापत्तिः। किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्यामोऽयमासीत्

श्चेति सत्यं परन्तु परिभाषा कस्मिन्नर्थे इत्यत्र नियामकाभावेन नियमन्देहतया अपरितुष्यन् परिभाषया कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति। 'तदैवेत्यनन्तरं तथेति शेषः। 'यदि ह्यतीतेति, अत्र यद्यपि विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतियोगिध्वंसो नेष्यतेऽतीतेऽपि न क्षणभङ्गेऽपि नानिष्टापत्तिः। न च प्रत्यभिज्ञाविरोधः, समानप्रकारकस्यैव ज्ञानस्य विरोधितयाऽवच्छेदकान्तरावच्छिन्नध्वंससत्त्वेऽपि घटत्वावच्छेदेनाभेदबुद्धेर्बाधाभावात्। अतएव 'विद्यमानस्येत्यादिकमपास्तं, घटत्वावच्छेदेन विद्यमानत्वं तदवच्छिन्ननाश-

केवलोयममासीत्पुरुष इत्यादौ "सविशेषणे हीति न्यायेन[1] विशेष्यवति श्याम-कैवल्यादिध्वंस एव प्रतीयते ध्वस्तस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्योत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तस्य ध्वंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तम्। विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावोऽविशिष्टाभाव इति वाच्यम्। उत्पन्ना-

---

प्रतीत्यभावात्, 'शिखा विनष्टेत्यादिकमपि विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यध्वंसाभावमवगाहत इति बोधस्वत्वसाधकं। अतएव 'सविशेषणे हीत्यादिन्यायावतारोऽपि विशेष्ये बाधे सत्येव तथात्वात् अन्यथा विशिष्टविधि-निषेधोच्छेदापत्तेः। नापि ध्वस्तस्य ध्वंसानुपपत्तिः, एतादृशध्वंसे सत्यपि भावोच्छ्वनप्रसङ्गेन बाधकाभावात्। नैवं प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः। न च सामान्यतोऽभेदः तस्या विषयः, तत्प्रतियोगिकभेदसामान्याभावस्यैव प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्, अन्यथाऽनभिमतखण्डभङ्गस्याप्यापत्तेः बाधिकायाः प्रत्यभिज्ञायाः एतत्क्रमेण सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाभावावगाहितया भिन्नविषयत्वेनाबाधकतया प्रत्येकखण्डवृत्तिघटानामन्योन्यभेदस्य साधकाभावेन

---

(१) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये चान्वयबाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेनेत्यर्थः।

भावस्य विनष्टप्रतीतिहेतुतया[१] ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभावसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमित्यननुगमस्तद्वस्थ एव विशेषण-विशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावात्। अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषण-विशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोः सत्त्वएव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्ट-

---

प्रमिते। न च हेत्वभावात्तत्र प्रतिक्षणं घटस्य नाशेनाभेदसिद्धौ प्रत्यभिज्ञापि तदभेदमवगाहते बलवति विषये योग्ये प्रतीत्य-भावस्यासम्भवादिति वाच्यम्। प्रकृतेऽपि समानत्वात्, न हि सत्त्वप्रकारावच्छिन्नघटनाशे वोत्तेजकाभावावच्छिन्नमण्यादिनाशे वा कारणमस्ति, समवाय्यादिनाशं विना द्रव्यादिनाशात्। न च क्षणान्तरोत्तेजकयोरेवोत्पादको नाश इति वाच्यम्। सामान्य-सामग्र्यभावे विशेषसामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात् असामान्याश्रयस्य कार्यस्योत्पत्त्या सामान्य-विशेषभङ्गप्रसङ्गात्। न च विशेष्यतावच्छेद-कावच्छिन्नद्रव्यादिनाशं प्रति समवायिनाशो हेतुर्न द्रव्यनाशमात्र इति न सामान्यसामग्रीति वाच्यम्। प्रथमप्रवृत्तिकतया लाघवेन च द्रव्यनाशमात्र एव तत्सामग्रीत्वात्। न हि प्रथमप्रवृत्तिसमये

---

(१) विशिष्टप्रत्ययहेतुतयेति ख॰।

विरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेत्। न। तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्ग एव। अथ विशेषण-विशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टम् यत्र विशिष्टं तत्र

धकरूपो मार्गः प्रमितो येन तदनुरोधात् प्रामाणिकतया गौरवमप्यादृत्य तादृशद्वयनाशं प्रति हेतुता कल्प्येत। न चोत्तरकाले विशिष्टाभावानुगमस्यावश्यकतया तत्प्रामाणिकतायां प्रक्लिप्तप्रथमकल्पनामनादृत्य कल्पनान्तरं, प्रथमकल्पनया लाघवसहकारेण बलवत्या विरोधिन्योत्तरस्या गुरुकल्पनायाः अनवकाशात् अनुगमस्यान्यथासिद्धा गौरवस्य प्रमाणवत्त्वाभावात्। एतेनोत्तेजकाभावाभाव एव विशिष्टाभावादिजनक इति परास्तं। सामान्यसामग्र्यभावे विशेषसामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात् इत्युक्तत्वात् उत्तेजकप्रयोगानन्तरकाले दाहापत्तेश्च। तदुत्तरकाले दाहजनकविशिष्टध्वंसस्य तेन जनना-

न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत्। न। सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषण-विशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः[1] तथाच विशेषण-विशेष्ययोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य तत्त्वात्। न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम्। एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावात् विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात्। नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात्तदनाक्षेपकत्वाच्च, अभेदे तयोरभावात्। एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरो-

भ्युपगमादिति। एवञ्च विशेषणावच्छिन्नध्वंसे ध्वंसे भावोन्मज्जनापत्तिः सामान्यत एवाभावाभावस्य भावत्वादित्यपि वदन्ति। विशिष्टविरोधित्वं विशिष्टाभावरूपत्वं वा, तदनुमापकत्वं वा, तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं वा, यद्विकल्पत्रयं तत्सर्वमपि विशिष्टाभावेनाननुगमग्रस्तत्वम्। तथाननुगमे शब्दाननुगमस्य व्यर्थत्वात् तथाचानुगते तस्मिन् किमनेन, अननुगते तु कथमिदमप्यनुगतमिति दोषं स्फुटतयोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'सहानवस्थानेत्यादि।

(१) तत्प्रत्येकाभावाभावस्य प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेरिति क०।

धित्वादिनानुगतत्वमपास्तम्। केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावाभावस्य विशेषण-विशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषण-विशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति। अत्रोच्यते, विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावा-

---

[1]सम्बन्धाभावादिति। ननु सम्बन्धाभावोऽपि नाविशिष्टो विशिष्टाभाव इति विशेषण-विशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावो वाच्यः सोऽपि विशिष्टाभाव इति क्वचिद्विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिकयोर्विशेषयोरभावात् क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यनुगमेन सोऽपि सम्बन्धाभावो वाच्य इति तथाप्येवं विकल्पेनाननुगततदवस्थ इति। किञ्च किमनुगतविशिष्टाभावेन दाहलक्षणानुगतकार्यस्यान्यथैवोपपत्तेः तथाहि विशिष्टाभावोऽपि दाहविशेषदाहहेतुर्वाच्यः व्यधिकरणस्यातिप्रसक्तेः, तद्वदुत्तेजकाभावविशिष्टमणौ दाहसम्बन्धाभाव एव विशिष्टाभावात्मानुगतो दाहहेतुरस्तु किमनुगतेन विशिष्टाभावेन। किञ्च प्रतिबन्धकाभावो यदि दाहहेतुस्तदानुगमाय विशिष्टाभावो निर्वाच्यः स एव तु न कारणं प्रमाणाभावात्प्रतिबन्धककालीनकार्यं प्रत्युत्तेजकरूपविशेषणाभावान्तरकल्पनेनैव सर्वेषामनुगमेन तद्धेतुत्वग्राहकान्वयादेरन्यथापि सिद्धत्वात् इति, अत्र ब्रूमः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-

द्विशिष्टाभावव्यवहारः घट-तदभावव्यवहाराविव घट-सत्त्वासत्त्वाभ्यां[1]। न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः, न वा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः। यस्य यत्र यः सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यं, स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावात् विशेष्याभावादुभयाभावात् सर्वथाविशिष्ट एकः तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारादिकारणम् इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात्। अतएव दण्डभाव-सद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे उभयाभावे च कैवल्य-पुरु-

षप्रतियोगिकोऽभावोऽनुभूयते यथा घटाभाव। न च प्रतियोगिनि विशेषणे प्रतीयमान एव विशिष्टाभावत्वम्, अभावमात्रस्यैव विशिष्टाभावतापत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानं विनाऽभावाज्ञानात्। न च विशेषण-विशेष्ययोरप्यभावप्रतियोगित्वप्रतीतौ विशिष्टाभावः, घटाभावे तु नैवमिति वाच्यम्। तर्हि सम्बन्धाभावस्याप्यनुपपत्तेः तस्याभावप्रतियोगित्वेनाप्रतीतेः तथाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवाभावस्य प्रमित्या यत्र प्रतियोगितावच्छेदक विशेषण तदवच्छिन्नविशेष्याभाव, यत्तु विशेषण विशेष्योभयसम्बन्धत्वावच्छिन्नाभाव स विशिष्टाभाव इति दण्ड-पुरुषोभयप्रति-

(१) यथा घटसम्बन्धेन घटवान् इति घटाभावसम्बन्धेन घटाभाववानिति च व्यवहारः तथा विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धेन विशिष्टवान् इति तयोः सम्बन्धाभावेन विशिष्टाभाववानिति च व्यवहार इति भावः।

पयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषा-भावव्यवहारः, एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्ब-न्धाभावो दाहकारणम् स च प्रतिबन्धकाभावे प्रति-बन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्वत्र प्रति-बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः। नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेत्। न। तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूप-सम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः। तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोरभा-

---

योगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एक-एवेति कानुगमः। न चैवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविरहे सति चक्रनिरिति वाच्य। तत्र विशेष्यस्य विद्यमानतया तदभावासम्भवात्। न च सम्बन्धाभावेऽप्येव दोषः, तस्य तदाऽसत्त्वात्। नचोत्तेजकाभाव-मणिसम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्य तदुभयाभावतयाऽननुगमः, सम्बन्धत्वस्य मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वात्। न चैवं विशे-षणावच्छिन्नमण्यभावः, मणेः सत्त्वात् सम्बन्धस्य तदाऽभावात् केवलस्य सम्बन्धत्वाभावात् समय-देशावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात्। न च मणेरप्यभाव एव, क्षणभङ्गापत्तेरुक्तत्वात्। न च सम्बन्धाभावेऽपि नत्वाद्वस्थं, क्षणवत् तत्प्रतियोगिकसम्बन्धस्य क्षणघटितया क्षणिक-

यच प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकञ्च दाहकारणं, तथाचो-
भयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति
प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेत्। न। अधिकरणा
भावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोर्घटवद्भूतलत्वत्वरीयतद्-
भावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारा-

त्वेन सम्प्रतिपत्तेः। यत्तु विशिष्टे दाह्यसंयोगाभाव एव हेतुरित्य-
न्यथासिद्ध्युपवर्णनं, तन्न, न हि दाहाद्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनं येना-
न्यथासिद्धिः, अपि तु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्य प्रामा-
णिकत्वेन। न च क्लृप्तेऽपि तस्मिन् हेतुत्वं तस्यान्यथासिद्धेरिति वाच्यम्।
दाह्यसंयोगाभावस्य व्यधिकरणतया दाहसमानाधिकरणस्य दाह्य
निष्ठोक्तविशिष्टाभावस्य जनकत्वेन तस्यैवान्यथासिद्धेः। यच्च उत्तेजक-
रूपा विशेषसामग्र्येव हेतुरस्तु इति विशिष्टाभावान्यथासिद्धिरिति,
तदपि न प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वमजानतां उत्तेजकहेतुत्वस्यापि ग्रहा-
सम्भवेनोपजीव्यविरोधात्, तथा हि प्रतिबन्धके सति कार्यादर्शन-
मनन्तरं च दर्शनमन्तरेणोत्तेजकान्वयाद्यनुविधानासम्भव सामान्य-
सामग्रीत एव कार्यसम्भवात् तद्दर्शनेन तु तदभावहेतुत्वनिश्चये
सत्यपि प्रतिबन्धके सति उत्तेजकसमवधानाज्जायमानो दाहोऽव-
च्छेदकान्तरं कल्पयति न तु कारणान्तरमुपजीव्यविरोधात्। न च
प्रतिबन्धकाभावत्वावच्छेदेन हेतुत्वपक्षादवच्छेदकान्तरकल्पनेऽपि उप-
जीव्यविरोध तस्यात्यागादधिकस्य च तत्प्रवेशात्। वस्तुतोऽवच्छेदक-
त्वधीनिरपेक्षा अवच्छेदकमन्तरेणापि प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वग्र-

पत्तेः, किन्तूपश्लिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम्। न च घटवद्भूतल-चत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तद्वदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः, तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव।

सम्भवात् प्रामाणिकत्वस्यैव द्वैविध्यसम्भवात्। किञ्च उत्तेजकमननुगतमिति न दाहहेतुः विशिष्टाभावहेतुत्वे चाननुगतानामपि तेषां यावन्तोऽभावाः तावद्विशिष्टस्यैकाभावस्यानुगतस्य सम्भवेन स एव दाहहेतुर्न तु विशेषणानामन्तरकल्पनमिति सङ्क्षेपः।

'नचेति, 'सम्बन्धान्तरमित्यादिकं सम्बन्धमिति, तदवच्छिन्नाभाव इति भावः।

ननु सम्बन्धसत्त्वेऽपि विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावः कारणमुच्यते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सम्बन्धाभावस्य विरोधो नान्येन, तेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नसत्त्वेऽपि नोक्तात्यन्ताभावो विरुध्यते तदयं लाघवादिविशेषणावच्छिन्नविशेष्यात्यन्ताभाव एव हेतुरस्तु सम्भवयुक्त्या तदर्द्धैव प्रामाणिकत्वेन लघुतया च जन-

यदा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः[१], तस्याभावो दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः। तदुक्तं न हि दण्डिनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तं, अन्यथा तवान्येषामिति पदस्य व्यर्थतापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे

कत्वसम्भवात्, एवञ्चोत्तेजकाभावावच्छिन्नमण्यत्यन्ताभावः कारणं न तु ध्वंस इति न क्षणिकत्वाग्रहः। न चात्यन्ताभावस्य सदातनत्वेन प्रागपि कार्य्योत्पत्तिः, नियमेन घटाभाववद्देश-समयविशेषावच्छिन्नसम्बन्धस्याकर एव स्फुटत्वादिति पूर्वोत्तरवादाशङ्कितमेव निर्दोषतया सिद्धान्तयति, 'यदेति, 'दण्डी पुरुष इति दण्ड-पुरुषत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'किन्तु तदन्य' तदभाववानित्यर्थः; तथाच तदभाववत्त्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावः। यथाश्रुते तस्यैव समयभेदेनादण्डतयोक्ताभावप्रतियोगित्वेन तदन्यत्वाभावात् भेदाभेदानभ्युपगमादिति दोषः, 'अदण्डानामन्येषां' दण्डाभाववत्त्वावच्छिन्नानामित्यर्थः, 'अन्यथेति यदि विशेषणाभाव एव न विशेषणावच्छिन्नविशिष्टाभावः तदा, 'अन्येषामितीति

---

(१) तदन्य प्रतियोगीति ख०।

उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाननुगमः। उत्तेजकापनये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवतीति। ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिनियतप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकान्तराभावेऽपि[1] कार्यानुदयात्, न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमिति चेत्। न। प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वमन्योऽन्याश्रयात् किन्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिमत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात्।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः कारणम् स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयः प्रति-

विशेष्यवाचकपदानुपादानापत्तिरित्यर्थः। 'उत्तेजकापनय इति, पुनरुत्तेजकप्रयोगे उत्तेजकाभावावच्छिन्नतत्प्रतिबन्धकाभावोऽस्त्येवेत्युक्तेरिति मर्म्मार्थं। ननु कार्य्यानुत्पादनियतत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति नान्योन्याश्रयत्वमित्यत आह, 'तत्त्वेऽपि वेति। नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावे तत्सामान्याभाव एव लाघवाद्धेतुर्न तु यावत्तदभावा इत्यरुचेस्तदेव सिद्धान्तयति, 'यद्वेति। वस्तुतस्तु व्यवस्थितविकल्पोऽयं यत्रोत्तेजक-

(1) तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपीति ख॰।

बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्यो-
ऽन्याभावेऽपि न कार्यम्। अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति-
कारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयापि हेतुत्वाङ्गी-
कारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योऽन्या-

भावि तथोत्तेजकाभावावच्छिन्नतद्व्यक्त्यभावस्य सामान्याभावत्व-
सम्भवात् तत्सामान्याभावो हेतुर्यत्र तत्रास्ति यथानुमित्यादौ
बाधादि. तत्र तत्सम्बन्धाभावमात्रस्य हेतुतया प्रागभाव-प्रध्वंसा-
दिसाधारणपिशाचात्मकसामान्याभावासम्भवात् यावद्विशेषाभावकूटस्य
कारणत्व तदभिप्रायकत्व सम्बन्धाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
तया प्रागभावादिरपि तत्र हेतुरित्यादिरपास्त. अन्यथोत्तेजकाभाव-
विशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्यात्यन्ताभावतया तुरीयतया वा उभय-
थापि न प्रागभाव-प्रध्वंसयोर्हेतुत्वमिति विरोधापातात्। 'प्रतिबन्ध-
कस्य चेति, यद्यपि उत्तेजकाभावावच्छिन्नाभावस्यात्यन्ताभावात्मक-
तया तदन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गशङ्कैव नास्ति अभावकूटहेतु-
तापक्षेऽप्यन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्ग एव। यावदभावाधीनकार्य-
स्यैकस्मादनुत्पत्तेरिति, तथापि यावदभावहेतुता हि न यावता-
मभावानां हेतुता एकत्र प्रागभावादिसर्वाभावासत्त्वात्, तथाच
यावतां प्रध्वंसादीनां सम्बन्धाभावकूटकारणतानिर्वचनेऽन्योन्या-
भावमादायातिप्रसङ्गः स्यादेवेति तदभिप्रेत्येतदुक्तम्।

ननु भवेदप्येवं यदन्योन्याभावव्यावृत्तं सम्बन्धाभावरूपं यत्र
भवेदित्यत आह, 'अन्यथेति, अन्यथानुपपत्त्या तथापि तस्याभ्युपेय-
मादिति भाव।

भावे कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्य-कारणव्याप्य-व्यापकभावे व्याघातात्। किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योऽन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः। न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वेनाननुगम-व्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः। भूतलं घटसंसर्गी नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम्। वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिनमधि-

---

ननु व्याप्ति-कारणतयोर्भेदेन नान्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गो येनोभयाभ्युपगमः स्यात् तथा हि सामग्र्यभावे कार्य्याभाव इति कालगर्भं वाच्यम् तथाच व्यतिरेकत्वेनैव सामान्यतोऽन्यथासिद्धः सम्भवत्येव यदा सामग्र्यन्योन्याभाववत्ता कार्य्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात् व्याप्तौ तु यत्र वह्न्यभावः तत्र धूमाभाव इति संसर्गाभावपक्षेऽपि व्याप्तिशरीरप्रविष्टसंसर्गविशेषावच्छिन्नत्वस्यापि प्रयत्नवारणायावश्यवाच्यत्वे तत एव निर्वाहेऽन्योन्याभावव्यावृत्तसंसर्गाभावाभ्युपगमस्य निर्वीजत्वात्स्वरसादवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे वीजान्तरमाह, 'किञ्चेति। अन्यकथामाश्रित्योक्तमधुना स्वादृकथामाश्रित्याह, 'न च स इति, 'प्रतियोगीति यत्र प्रतियोग्यधिकरणप्रतियोगिकसंसर्गविषयतया यस्यारोपत्वं तादृशारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते [illegible] प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमारोप्येत्यर्थः। ननु तादात्म्यमपि संसर्गएवेत्यन्योन्याभावाव्याप्तिरित्यस्वरसादाह, 'वयन्त्विति, 'प्रतियोगिन-

करणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः। भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम्।

मिति प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमित्यर्थं, अन्यथा भूतले घटो नेत्यत्र भूतलस्य विशेषणतया घटस्य च तत्र विशेष्यतया समारोपणेनाव्याप्त्यापातात्। 'यत्र चेति, प्रतियोगितावच्छेदकस्यारोप प्रकारतया द्रष्टव्य न तु सम्बन्धतया सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धाभावेऽतिव्याप्तेः। न चाम्भसो घटो न पट इत्यादौ पटाभेदात्मन' पटत्वस्य सम्बन्धतयाऽऽरोप्यत्वात्तु प्रकारतयेति वाच्यम्। तादात्म्यारोपेऽपि पटत्वादेरेव प्रकारत्वात् च पटादेरिष्टतावच्छेदकाप्रकारतया अन्यादृशज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात् इयानेव विशेषो यदेकत्र पटत्वादिसमवायेन प्रकारोऽपरत्र स्वाश्रयतादात्म्येनेति। यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकाव यथावच्छिन्नविधीजनकत्व तदा संसर्गाभावे गत, यदा तत्प्रतियोगिभावहत्तित्व तदा सम्बन्धाभावेऽप्रतिप्रसङ्गेन यथाश्रुतमेवादरणीय। अत्र वदन्ति तादृगारोपजन्यत्वमभावप्रतीतौ प्रागनुगतधर्मावच्छेदेन तत्र तादृशविषयानुगमेनेति संसर्गाभावविषयत्वादि तदाख्यम् तथाच प्रतीतेर्विषयानुगमे किमनेन अननुगमे प्रतीतेरिदमपि दुर्घट। किञ्च तत्पूर्वकत्व तत्कारणकत्व तत्र च नियमप्रविष्टयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरन्यतरस्य पूर्वत्वप्रविष्टप्रागभावस्य च स्वरूपे विचार्यमाणे संसर्गान्योन्याभावयोरन्यतरप्रतीत्य-

आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्ताव-दन्यत्, नेदमिह नेदमिदं इत्यबाधितविलक्षणव्यवहार-एव तत्र मानमिति। ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात्। न हि करादौ

पेचायामुक्तलक्षणस्य कथं नान्योन्याश्रयत्वं अतीन्द्रियाभावव्याप्तिश्च तदारोपपूर्वकप्रतीत्यभावात्। यत्तु आरोपपूर्वकमित्यत्रारोपस्याभाव-गर्भत्वेनान्योन्याश्रय इति, तन्न, प्रतियोगिमज्ज्ञानत्वेनैव जनकतया आरोपत्वस्याविवक्षणात्। न चाभावभ्रमविषयातिव्याप्तिः, तत्राप्यनु-भावेनाभावत्वभ्रमः किन्त्वभावशून्येऽभावभ्रम इत्यभावसामान्यलक्षण-स्यातिव्याप्त्यभावात् आरोपस्याप्यभावत्वादिति। अत्र ब्रूमः। प्रति-योग्यारोपपूर्वकनिषेधधीविषयतावच्छेदकत्वं संसर्गाभावत्वं, एवमपे-ऽप्येतदुभयलक्षणं, स्वरूपन्तु यद्विषयतावच्छेदकं संसर्गाभावत्वाद्दि तत्त्वाभावाभावत्वमत्त्वाभावाभावत्वञ्च तेन नोक्तपर्वपूर्वावकाशः। अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभावो घटो घटान्योन्याभावस्याभावो घटत्वमिति। न च घटस्य योऽन्याभावस्तदभावो घटाभाव इति स्वसंसर्गाभावाभावोऽनलक्षणार्थं इति पुनरन्योन्याश्रय इति, स्वाभावा-भावत्वमित्यत्र वस्तुतो यद्यपि संसर्गाभाव एव पर्यवसितः तथापि संसर्गाभावत्वेन तत्र न प्रविष्टः अभावत्वेनैव स्वसंसर्गाभाव उपस्थित-इति न काचिदनुपपत्तिः, अन्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिकाभाव-माचाभावत्वादिति सर्वं सुस्थं। 'मा भूत्तावदिति, तथाप्यन्यदस्तीति उच्यते, तदारोपाभावे तत्तदभावबुद्धिवैजात्यानुपपत्तिरारोपमन-

मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात्[1] संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात्। अतएव न तत्प्रागभाव-प्रध्वंसौ हेतू तयोः करादौ अवृत्तेः[2] गुण-कर्मादेश्च प्रतिबध्यत्वानापत्तेः तस्य जन्यधर्म्मानाश्रयत्वेन[3] तत्र तयोरभावात्[4]। न चान्यः संसर्गा-

---

भावच्छेदमन्तरेणाभावभेदाभावप्रसङ्गादित्यादि, 'नेदमिवेति, यदि मारोप. हेतुसदा भूतले घटसमवान्योन्याभावसत्वे कदाचिन्नेदमिव कदाचिन्नेदमिति प्रतीतौ वैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः, अनुपलम्भादीनां कारणानां तौल्येन कार्यवैकल्पिकतापत्तेः कारणवैचित्र्यस्य कल्पनीयत्वेन पारिशेष्यादारोपहेतुतायामन्यथान्तेरिति भावः। यथाश्रुते फलीभूतमत्ययस्य वैलक्षण्योपन्यासेनोक्तारोपकारणतायां प्रतीतिविषया मानमित्यसङ्गतोपन्यासापत्तेरित्यवधेयं। 'गुणेति, गुणादेः

---

(१) स्वावयववृत्तित्वात् करावयवावच्छिन्नवृत्तित्वात्, तथाच किञ्चिदवयवावच्छेदेन करादौ मणौ सत्यपि किञ्चिदवयवावच्छेदेन मण्यत्यन्ताभावसत्वात् दाहापत्तिरिति भाव ।

(२) ध्वंस प्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशवृत्तित्वनियमेन मण्यादिप्रागभाव ध्वंसयोर्न करादिवृत्तित्वमिति ।

(३) यत्र जन्यत्वं नित्यान्यत्वं न तु प्रागभावप्रतियोगित्वं, नित्यत्वच प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं, तेन जन्यधर्म्मपदेन प्रागभावस्यापि संग्रह इति ।

(४) अत्र प्रागभावध्वंसयोरभावादित्यर्थः ।

भावोऽस्तीति चेत्। न। संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभावात्। स च समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवान्वय-व्यतिरेकावधारणात्। अथैवं प्रध्वंस-प्रागभावस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः[1] अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र

प्रतिबध्यत्वं तदा यदि प्रतिबन्धकाभावाभावौ तत्र, न चाभावसत्त्वेऽपीति भावः। 'अभावविशेषस्येति संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य प्रतियोगिविरुद्धस्य चेत्यर्थः, तथाच संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकतन्मध्यत्यन्ताभावो व्याप्यवृत्तिसंयोगात्यन्ताभावस्य हेतुरिति नोक्तदोष इति भावः। नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यतया न कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्यत आह, 'स चेति नित्यत्वेऽपि तदधिकरणस्वभावता तस्य कादाचित्कीत्यर्थः,। नन्वत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिधर्मादेः[2] स्ववच्छेदकं विनानुपपन्नमित्यत्यन्ताभावावच्छेदकतयैव तौ सिध्यतामित्यत आह, 'अथैवमिति, प्रागभावादिरूपावच्छेदककाल एव तदवच्छेदकोऽस्तु किं

---

(१) न तयोः सिद्धिरिति तयोः ध्वंस-प्रागभावयोः न सिद्धिरित्यर्थः, तथाच ध्वंस-प्रागभावोल्लेखिनी प्रतीतिर्न नान्यविषयो ध्वंसाधिकरणकालः तदवच्छिन्नात्यन्ताभावं नान्यविषयो यः प्रागभावाधिकरणकालः तदवच्छिन्नात्यन्ताभावमवगाहते न त्वतिरिक्तध्वंस-प्रागभावाविति भावः।

(२) प्रतियोगिसमानदेशत्वमित्यर्थः।

भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति[१] चेत्। न। तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इतिप्रतीतिवैलक्षण्यात्[२] न त्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः[३]।

अन्ये तु भविष्यति घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्योरत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्[४] अन्यएवायं संसर्गाभावइत्यप्याहुः।

एतेन विशेषणाभाव-विशेष्याभाव तदुभयाभाव-घटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु दाहे च शक्तित्रयकल्पन-

---

ताभ्यामननुगताभ्यामिति भाव। 'अपी'त्यस्वरसे तद्बीजमुक्तान्यथासिद्धिरेवेति। विगीतत्वेनेति यद्यप्यनिषिद्धत्व श्रुत्यनुमापक

---

(१) तथाच कालघटितताया देशव्यावच्छेदकत्व, देशघटितताया कालाद्यवच्छेदकत्वमिति भाव।

(२) अत्र प्रागभावग्राहिप्रतीत्योः घटनिष्ठविद्यमानताविरोधित्वेन एकस्मिन् देशे घटाभाववत्त्वेऽपि देशान्तरे घटस्य विद्यमानत्वसम्भवात् अत्यन्ताभावग्राहिप्रतीतेः घटनिष्ठविद्यमानत्वाविरोधित्वेन मिथो वैलक्षण्यमिति भाव।

(३) भूतले घटाभावप्रतीति न घटनिष्ठविद्यमानताविरोधिनीत्यर्थः।

(४) विषयवैलक्षण्यस्य प्रतीतिवैलक्षण्यनियामकत्वात् अत्र प्रागभावध्वंसग्राहिप्रतीत्योः अत्यन्ताभावविषयकत्वे वैलक्षण्यासम्भव इति भाव।

मिति प्रत्युक्तम्। अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलम्भबाधितत्वाच्च व्यक्तियोग्यतयैव जाति-योग्यत्वेन(१) योग्ये अयोग्यजात्यभावात्। ननु प्रहरं मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात्। न च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रति-बन्धकः, सङ्कल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषात्। न च उद्देश्यत्वमेव तत्र विशेषः, तस्य विनाशात्। न चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात्। न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकम् तत्कालदाहाप्रासिकफलनाश्यत्वेन नाशे दाहप्रति-बन्ध इति वाच्यम्। प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्यानिषि-द्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् तदाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति मैवम्। उद्दे-श्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात्।

तादृशाविगीतत्वाभावो यद्यपि तदा श्रुतिनिषिद्धत्वाद्धर्मजनक-मेव तदभावेऽविगीतत्वं श्रुत्यनुमापकमेवेत्युभयथापीदमुक्तं, तथापि शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वं विगीतत्वमभिप्रेत्य तदुक्तं। वस्तुतस्तु अलौकि-कत्वात् तदनुमानमिदं तु लौकिकमेव मत्यादिवदित्यवधेयं।

(१) व्यक्तियोग्यतयैव जातियोग्यत्वे मानमिति ख०।

ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वं अतः शक्तिसिद्धिः। न च कार्य्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्। कार्य्यानुत्पादो हि न तत्प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसम्बन्धः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वादिति चेत्। न। मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ च कार्य्ये कारणोपचारात् स्वार्थिककप्रत्ययाद्वा तथा व्यपदेशः, प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः, मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहस्य मन्त्रादिरेव तदभावाभावस्य तत्त्वात्।

नव्यास्तु न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धेतरवह्निः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणताव-

---

'मन्त्राद्यजन्यत्वादिति, यद्यपि योगवत्त्वेमद्यापि रुतिवाद्यले वक्ष्यतीति मन्त्रादिजन्यत्वमस्त्येव कार्य्यानुत्पादस्य तथापि मन्त्राद्यजन्यत्वादित्यस्य मन्त्राद्यकारणकत्वादित्यर्थः, भवति अनुत्पादस्य मन्त्रादिजन्यत्वेऽपि मन्त्रादीनां तत्कारणता अनुत्पादपूर्व्वसमयासत्त्वात् प्रागभावं विना तदभावात् प्रतिबन्धकत्वस्य च प्रतिबन्धजनकत्वार्थकत्वादिति ध्येयं।

मिश्रमतमुपन्यस्यति, 'नव्यास्त्विति।

च्छेदको न तु कारणम् दण्डत्ववत्, आकाशादौ त्वेक-
व्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित्प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दो-
त्पत्तेः किन्तु भेर्यादेः तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे-
न शब्दोत्पत्तिरित्याहुः। तन्न, वह्नि-प्रतिबन्धकाभाव-
योरन्वय-व्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् न
त्वेकमेवावच्छेदकं विनिगमकाभावात्। किञ्च यस्मिन्

'भेर्यादेरिति भवद्गुणविशेषणवज्ञ्मीरिणा भेर्याकाशसंयोगादि-रभिमतोऽन्यथा तथैव भेर्यान्यदा तत्र तदान्यत्र वा शब्दानुत्पाद-प्रसक्तेः। इदञ्च समाधिभाष्यादुक्तं, यदा प्रतिबन्धकाभाव एव हेतुतावच्छेदकत्वेनोच्यते तदा सकलमविकलमेवात्यन्ताभावव्या-प्यवृत्तित्वादिति।

तदन्वय-व्यतिरेकतौल्येन चेदुभयजनकत्वं दण्डदृढत्वयोरुभयोरपि जनकतापत्तिः। अथ तत्र चक्रादिसमवधानं दण्डस्य साक्षात्सम्बन्धा-दिति दण्डमात्रजनकतायां विनिगमकमस्तीति वैषम्यमुच्यते तर्हि-तदग्नि-प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यं। न च प्रतिबन्धकाभावस्य वह्निविरहकालेऽपि सत्त्वात् साक्षात्समवधानमस्त्येवेति वाच्यम्। अधिकरणविशेषनियतप्रतिबन्धकविशेषस्य कारणान्तरे प्रभाव-सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धेनाधिकरणविशेषविशेषितप्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य कल्प्यमानतया तादृशस्यास्य समवधानं परम्परासम्बन्धेनैवेत्यसम्भा-भुत्थानात् तथाच दृढत्वादिरवच्छेदकं इत्यत्र भवेदाह, 'किञ्चेति, 'यस्मिन्निति. कार्यजनक इति शेष, तेन चक्रोपधानतायां यथा

सत्यपि यदभावात्कार्य्याभावः तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम्। न हि कार्य्यायोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वम्। तच्च सहकारि-विरहप्रयुक्तकार्य्याभावेऽप्यक्षतम्। अन्यथा चक्रसहित-दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः। यस्य यद्धर्म्मेण-गम्यैव नियतपूर्वसत्त्वमवगम्यते तस्य तदवच्छेदकं दण्डत्वमिव। सहकारी तु न तथा। ननु मा भूद्यो-

---

व्यक्तौ सत्यामपि यदभावात्कार्य्याभावः न तदवच्छेदकमित्यर्थः, घटोदासीनोपहितवक्रादिव प्रतिबन्धकसत्त्वासत्त्वयोः सम्भवेनावच्छेदकत्वं दण्डदृढत्वसत्त्वासत्त्वैनैकचेति घटोपहितदण्डदृढत्वाभाव एव नेति दृढत्वेनैवान्वयानुविधानमिति तदवच्छेदकत्वेवेति भावः। उक्त एव नियमे विपक्षबाधकमाह, 'न हीति, तथासतिकार्य्यायोगिनः कारणे-ऽप्रवृत्त्यापातादिति भावः। 'किन्त्विति इतरयत्ने कार्य्याभावनियम-स्तदवच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते तु दृढदण्डत्वस्यानवच्छेदकत्वापत्ते र्व्याप्तिरूपनियमघटके दृढत्वस्य व्यर्थत्वादिति भावः। 'अन्यथेति कार्य्यायोगेत्यादेः कारणत्व इत्यर्थः, इष्टापत्तावप्रवृत्त्यापत्तिरुक्तेवेति बोध्यं। नन्वेवं दण्डत्वमपि सहकार्य्यन्तरमस्तु नावच्छेदकमित्यत आह, 'यस्येति यदि दण्डत्वापेक्षे दण्डहेतुतावच्छेदकता तथा प्रकृतेऽपि न चैवं, किन्तु तदादायात्यन्तं तदवच्छेदकमित्यर्थः। न चैवं दृढत्वं नावच्छेदकं स्यादिति वाच्यम्। व्यभिचारात् अनुविधानं दण्ड-

र्त्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् तथा हि शिरो-
ऽवयवी जनकदशाविशिष्टो वह्निरजनकदशाव्यावृत्त-
भावभूतधर्म्मवान्(१) जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्ण-
कुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेः दाह्यसंयुक्तवह्निवच्च प्रति-
बन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्त्तित्वेन तदतिरिक्ता-
तीन्द्रियभावभूतधर्म्मसिद्धिः। यद्यपि शक्तेर्भावहेतु-
जन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युद्भवविशिष्टा-
यास्तथात्वम्। यद्वा धर्म्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम्। न
च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि सौक्ष्म्यविशेषघटित-

त्वेति तादृशदण्डस्यैव नियतपूर्ववर्त्तितामह इति तदवच्छेदकमतएव
न वैपरीत्यं विवक्षितविवेकेन चक्रभ्रमिजनकस्यैव दार्ष्टान्तिकतया
घटकालस्याजनकत्वात्। न चैवमन्यं प्रतीति न्यायेन दण्डस्यान्यथा-
सिद्धतापत्तिः, अन्यमुदासीनमित्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वादिति दिक्।
¹शिरोऽवयवीति मण्यादिसमवधानमात्राधीनाजनकत्वाव्यवहितकाले
मण्याद्यसमवहितो वह्निरित्यर्थः, तादृशविशेषणस्थैर्यस्य प्रत्यक्षगम्य-
त्वार्थमेव शिरोऽवयवीत्युक्तं, अवयवी योग्य इति यावत्, अन्यथा
वह्नेश्च परमाणावस्थाया अवयवीति व्यर्थं स्यादिति भावः।

ननु यावज्जनकदशाव्यावृत्तत्वं न मण्याद्यभावादिनियतकिञ्चिद्व्या-
वृत्तत्वं संयोगस्यापीत्यस्वरसादाह, ²यद्वेति, न चैवं भावभूतपदवैयर्थ्यं,
अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वेन महत्त्वे तस्याप्यतीन्द्रियतया तदुपादानात्

(१) अजनकदशाव्यावर्त्तकभावभूतधर्म्मवानिति ख०।

कुठारे विलक्षणच्छिदाकार्य्यबलादतीन्द्रियतीक्ष्णत्वसिद्धेः। अथवा तथाभूत एव वह्निः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियादिष्टधर्म्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्, अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्म्माद्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा, परस्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि, तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादि-

---

गुरुत्वयेऽपि दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य वारणायोपादानमिति भाव। 'कार्य्येति कार्य्यानुकूलताद्रूप्यसिद्धये, अतएव कार्य्यपदस्वकार्य्यपरमत एव च हेतौ जनकत्वमपि तज्जनकत्वमन्यथा व्यभिचारापातादिति, अतएव चायेऽर्थान्तरगतस्य दाहे कार्य्ये-तदभावात्, अदिष्टपदमदृष्टवदात्मसंयोगेनातीन्द्रियपरमुण्यात्मर्म्मेऽर्थान्तरवारणाय समवायपदमप्युक्तमेव मध्वाद्यभाववारणायेति भाव।

ननु हेत्वादिरन्यतरासिद्धेऽपि प्रसाध्याङ्गत्वाच्च तु साध्यमपि तथा तत्प्रतिबन्धनार्थमेवोक्तमयासेन अन्यथापि तत्साधकत्वाप्रसिद्धसाधकतया प्रकृतानुकूलादिव्युभयसिद्धमतीन्द्रियत्वं निर्वक्तुमशक्यअन्यतरासिद्धा केषाञ्चिदयं दूषयति, 'परस्वमिति, व्युत्क्रमेण मद्गमनीयन्तेनाद्यदय म स्वमति येप न परप्रतीत्यर्थं, 'तथापीति, यद्यपि संयोगादिजन्यज्ञानपञ्चकविषयत्वमनुगतमस्त्येव तथापि कूटापेक्षयैकाभावस्य लाघवात् तद्धर्मेव साध्यमुक्तं। 'उभयेति, यद्यपेत्तमुभय-

सिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम्। न चाभावा-

मतमुक्तं उभयेति यद्यप्येवमुभयमतप्रसिद्धावन्यतरप्रसिद्धेर्व्यर्थविशेषणता तथापि साध्ये व्यर्थविशेषणताया नान्तरं हेतुव्यर्थविशेषणताधिकत्वमिति प्राचीनमतेन प्रयोगात्। वस्तुतस्तु साध्ये व्यर्थविशेषणता न दोषः हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरु-धर्मस्यावच्छेदके सुग्रहत्वाद्धिकरणगौरवस्यादोषत्वात् तथापि गुरु-धर्मस्याधिकरणे सत्यां सामग्र्यामभावग्रहादन्यथा तथाभूतावच्छेदकत्वा-भावेऽग्रहीते विशेषणे तथाभूतावच्छेदकत्वग्रहे व्यभिचारित्वापत्तेः हेतौ तु नीलधूमत्वादि नाधिकरणकोटौ किन्तु अवच्छेदककोटा-विति व्यर्थविशेषणता भवत्येव। न च नीलसाध्यादुभयमपि दोष-प्रदानेन विरोधः, अन्योन्याभावगर्भव्याप्तेरेव गमकतेति मतान्त-राश्रयेण तदभिधानात् तत्र हि साध्यवतोऽन्योन्याभावप्रतियोगितया साध्यतावच्छेदककोटिप्रवेशादुभयगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुरित्युक्त-मेवेत्यन्यत्र प्रसरानुमानादौ सुव्यक्तं सर्वमिति। ननु अन्यतरत्वं प्रत्येक-मात्रनिष्ठमित्यत आह, 'अन्यतरत्वमिति, तदन्यान्यत्वञ्च संयोगत्वा-द्यवच्छिन्नजनकत्वाश्रयत्वं, यथाश्रुते संयुक्तसमवायादौ समवाय-गर्भतया संयोग-समवायान्यान्यत्वेन पक्षग्रहणं विरुध्येत। किञ्च पूर्व-वदुभयमतसाधारण्यानुपपत्तिरात्ममनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि जनकत्वात् संयोगत्वादि च विषयविशेषसंयोगत्वादि वक्तव्यं अन्यथा-त्ममनःसंयोगस्यापि संयोगत्वेन जनकतयोक्तविरोधापत्तिः। न च विषयपर्यन्तविशेषणे संयोगत्वस्य विशेषत्वपर्यन्तविवक्षा न युक्तेति

तीन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः। न च वह्नौ स्थितिस्थापके-नार्थान्तरं, तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्म-संयोगेन वोत्पत्तेः न चात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः। स्पर्शैक-त्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा पिण्डी-भूतो वह्निः दाहानुकूलादिष्टातीन्द्रियभावभूतधर्म्मवान् दाहजनकत्वादात्मवत्, न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य

साध्यम्। मनोगोचरयोमिप्रत्यक्षस्य संयोगजन्यतया मनसोऽतीन्द्रिय-त्वानुपपत्तेरिति भावः। 'तस्येति चक्षुःसाक्षात्काराविषयत्वस्येत्यर्थः', तस्याधिकरणरूपतया संयोगादिमत्यासत्त्वेव ग्रहादिति भावः। यद्वा 'तस्येत्यनन्तरमतिरिक्तस्येति शेषः, तथाच पूर्ववदेव संयोगादिपाद्य-त्वमिति भावः।

केचिद्भावातीन्द्रियत्वमित्यनन्तरं दोष इति पदमध्याहरन्ति, तेनाभावातीन्द्रियत्वेऽपि न कापि क्षतिरित्यर्थः, 'तस्यासिद्धेः' अतीन्द्रियत्वलक्षणासिद्धेः, अपि तु प्रकृते अतीन्द्रियपदेनेदं विवक्षितं तेनाभावातीन्द्रियद्वारकसमवायपदं साध्ये उपात्तं अन्यथा स्वमतेन भट्टनयेऽभावातीन्द्रियत्वेऽपि व्याप्तये तस्यासमवायित्वेन तद्वारकसमवाय-पदगर्भसाध्यमन्यतरासिद्धं स्यादिति वदन्ति।

ननु यदि कार्य्यसामान्यगर्भं साध्यं तदा स्थितिस्थापकेनार्थान्तरा-गमः दाहजनकविशेषकार्य्यगर्भं तत्क्वापि नेति तथैवानुमानमाह, 'यद्वेति अदृष्टस्य धर्म्मादेरित्यर्थः, न चादिपदेनैव तद्वारित-

दाहानुकूलत्वेनादृष्टे साध्याव्यापकत्वात्। अथवा कर-वह्निसंयोगः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियधर्म्मसमवायी जनकत्वादात्मवत् द्व्यणुकवच्च। न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः, द्व्यणुकैकत्व-स्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहितो दाहाजनको वह्निः जनकदशाद्दत्तिकार्य्यानुकूलभावभूतधर्म्म-शून्योऽजनकत्वात् कुण्ठकुठारवत्। यद्वा तथाभूतो वह्निर्दाहजनकदशाद्दत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्म्मशून्यः

मिति वाच्यम्। वह्निपदस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्याकत्वात्। न चादृष्टाभावेन कार्य्यत्वाभावाभावाच्च तदनुकूलमिति वाच्यम्। अदृष्टस्य तद्व्याप्यतया स्वस्वव्याप्येतरसमवधाने कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वलक्षणकार्य्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्ववत्त्वात्-दिति भावः। 'कार्य्यानुकूलेति स्वकार्य्यानुकूलेत्यर्थः। 'न चात्मत्व-मिति, दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति शेषः। शुद्धसाध्यव्यापकमाह, 'द्रव्यत्वमिति, 'द्व्यणुकेति। न च तन्निष्ठैकत्वादेरनुकूलस्यातीन्द्रियत्वाभावात् तत्र साध्यमेव नास्ति कथमेतदिति वाच्यम्। धर्म्मांशस्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य च तन्निरूपसमवायाश्रयत्वात्मकतया समवायिद्व्यणुकमादायैव तत्र साध्यसत्त्वादिति भावः। नन्वनुकूलत्वं यद्यन्यत्वोत्पादकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिरथ जनकत्वं तदा मणौ तथाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इत्युभयसाधारणं तदाह,

दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवह्निवत्। अनुकूलत्वञ्च कार्य्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारण-तदवच्छेदकसाधारणं, इदन्दण्डत्वेन कारणत्वे इदन्त्वाभावादपि कार्य्याभावदर्शनादिति। उच्यते। साध्यं विनापि उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम्। यदि च सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहः तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना साध्ये शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः। एवं तत्तदतिरिक्तप्रक्षेपात्तेनैव हेतुनानन्ततादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः द्वितीयादितादृशधर्मसिद्धिं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या। यदि ईश्वरानन्त्यवत् न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम्, तदबोधात् कार्य्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन

---

¹अनुकूलत्वञ्चेति यथाश्रुतम् नयोक्तं। नन्वनुकूलतर्को न प्रयोजकः प्रतिकूलतर्काभावस्तु प्रयोजक एव, तथाचानन्ततादृशधर्मोऽकार एव प्रतिकूल इति प्रवादीमात्र शक्तिस्तु सिध्यत्येवेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह,

दिकर्तृकत्वादिना च गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः। एवमजनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात्। [1]अपि च भावकार्य्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या। एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे अनवस्था। [2]किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्य-

---

[1]अपि चेति. यद्यपि निमित्तकारणे शक्तिस्वीकारेऽप्यनवस्था तथाप्येकाधिकरणकार्य्यमात्रशक्तिरूपानिष्टप्रसञ्जनाय समवायिकारणपर्य्यन्तानुधावनं। यद्यपि प्रामाणिकत्वेनानवस्थाऽदूषणं मन्यत एव तथाप्यनवच्छेदकीभूतप्रकारानुपपत्त्या कार्य्यशक्तिरुत्पद्यत एवेति प्राक् प्राक्शक्तिमत्त्वे प्रकृतशक्तिसिद्धिरिति मूलभूतप्रथमानुत्पत्तौ नैकापि स्यात् वा वस्तुतापि स्यादिति मन्तव्यं। एतच्च कार्य्यशक्तिपक्षे, यदि च नित्यैव शक्तिस्तदा प्रतिबन्धकवशेऽपि दाहापत्तिः। न चोद्भूता वा तदा नेति वाच्यम्। उद्भूतत्वमपि नित्यं यदि तदेव प्रतिबन्धकेऽभिषिच्यतां किमन्तर्गडुना नित्यशक्त्येति ध्येयम्। ननु भावमात्रकार्य्यस्य समवायिकारणजन्यत्वं न परैर्मन्यते समवायस्य भावकार्य्यस्यापि तथाभावादित्यस्वरसः स्वसाध्यादिकत्वेनानुत्पत्तेश्च,

[2]किञ्चेति. यद्यपि द्वितीयेऽपि मानसाधारणमिदं दूषणं तथाप्यजनकत्वगर्भे-तदन्यगर्भयोः कोटिद्वयं विभज्य प्रथमानुमानपदं प्रथमकोट्य-

त्वम् वह्नौ कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्य्यानुपधानम्, तथाच तदनुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च लौहविशेषाणामेव सान्निध्यच्छेदाजनकत्वमिति नातीन्द्रियतैक्ष्ण्यसिद्धिः। अग्रिमचतुष्टुं बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषक-

---

नुमानपरत्वेनोभयपरं द्रष्टव्यं। यद्वा बाधात् तत्र स्फुट एव दोषः किमन्येनेति तदपहारेणेदं प्रथमपदं। यद्यपि घोद्भूतत्वविशिष्टाशक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेरिति पूर्वपक्षे कण्टकोद्धारः स्फुट एवास्ति तथापि नित्यानित्यकल्पेन पूर्वोक्तेनोद्भूतत्वे मानाभाव इत्यवष्टम्भेन इदमुक्तमिति भावः। अतीन्द्रियगर्भे साध्ये बाधोद्धारं प्रागुक्तं दूषयति, 'लौहेति। ननु जातिविशेषोऽपि स्फुट इति कार्य्यविशेषव्यङ्ग्यतया कार्य्यविशेषोन्नेयत्वात् शक्तेरकल्प्य एव स इति विनिगमकाभावः यत्तद्दोषमुपेक्ष्य तदनुमानमग्रिमं, प्रथमाग्रिमचतुष्के दोषान्तरमाह, 'अग्रिमेति, अत्र प्रथमद्वये चरमे च कार्य्यपदं साध्यस्थं यदि वह्निकार्य्यपरं तदा क्षितिव्यापकवति पार्थिवे साध्याभावेन साध्यव्यापकत्वमस्तीत्यनेनापार्थिवपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिसन्धानेन वा चतुर्थ्विंत्युक्तं, अन्यथा शाखादौ यथाश्रुते साध्याव्यापकत्वस्य तत्र निष्पत्तेरित्यवधेयम्। ननु प्रयोजकत्वेनैव तुल्ययोगक्षेमत्वमन्यथा तर्कपक्षे सोपाधिसन्देहानवकाशादित्थमप्रयोजकत्वस्य प्राक्प्रबन्धतोऽप्युद्भावनेनार्थान्तरपुनरुक्तमिति मदित्यस्त्वयम्

त्वात्। अपि च जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेका-प्रसिद्ध्या नान्वय-व्यतिरेकी। न च जनकत्वाभावस्य शक्त्यैव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रयात्। न च गुरुवचनपरम्परात एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः, तन्मये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात्। न च परार्द्धसङ्ख्यायां साध्यजनकत्व-व्यतिरेकयोःप्रसिद्धिः, अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायाः तस्याः प्रत्यक्षेण साध्य-हेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्। एतेन

दोषान्तरमाह, 'अपि चेति, 'अप्रत्यक्षाया इति। न चाप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षतोऽन्वयादिर्मा ग्रहतां मानान्तरेणैव ग्रहणामिति वाच्यम्। मानान्तरं हि न शब्दः सिद्धार्थानुमानमपि शक्तिग्राहकानुमानस्य जनकत्वाभाव एव पर्यवसानात्। न हि जनकत्वाभावमन्तरेण कार्यानुकूलातीन्द्रियाभावानुमानं, जनकत्वपक्षे तस्यावश्यकत्वात्। न च तदनुमानं साध्य-साधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण। न च यत्र यत्तदुभय-व्यतिरेकप्रसिद्धिं विना, तदुभयाभावस्य साध्य-साधन एवेति साध्य-साधनव्याप्तिग्रहे तदभावव्याप्तिधीः तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधीरन्योन्याश्रय इति भावः। एतेन जनकत्वाभाव आकाशपरिमाणादौ प्रसिद्ध इति यत् केनाप्युक्तं तदपि प्रत्युक्तम्। न हि तदितरः क्वापि प्रत्यक्षे; तस्य स्वप्रत्यक्षाजनकत्वनियमादित्यतीन्द्रिय एव वाच्यः तत्रैवमेवान्योन्याश्रयसत्त्वादिति। 'एतेन पक्षेति, न च परार्द्धसङ्ख्या-पक्षापूर्वयोः स्वध्वंसजनकत्वादेव नाजनकत्वमिति वाच्यम्। तद्ध्वंसे ध्वंसाधिकरणादिरूपतया तेषां तज्जन्यत्वादिति भावः।

पण्डापूर्वेऽपि तत्सिद्धिरपास्ता। स्यादेतत् तृणारणि-मणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम् एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनियमात्। वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेत्। न। वह्निजातीयस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूपमपहाय कार्य्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात्। तृणारणिमणिप्रभववह्निषु अवान्तरजातेरनुपलम्भबाधितत्वाच्च। यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीप-दारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति।

ननु मा भूत् केवलान्वयितयोक्तानुमानं शक्तिसाधनं किन्तु तृणादित्रितयवृत्त्यवच्छेदकत्वेन शक्तिसिद्ध्यनन्तरं वह्निनिष्ठदाहादिकारणतावच्छेदको धर्मः शक्ति कारणतावच्छेदकत्वात् दण्डनिष्ठतादृशधर्मवदित्यनुमानात् शक्तिः सिद्धेत्यभिसन्धिना तृणादिशक्तिं साधयति, 'स्यादेतदिति। ननु तृणादिनिष्ठैका शक्तिस्तदा यदि सा नित्या अनित्यत्वे गौरववैपरीत्यं नित्यता च न सम्भवत्येव प्रागुक्तदित्यस्वरसादाह, 'तृणेति, तथाच प्रतिव्यक्तिशक्तिस्वीकारेऽपि न दोषः प्रामाणिकत्वाद्गौरवस्येति भावः।

ननु कार्य्यवैजात्यमेकत्र कारणभेदेन कृतमित्यत आह, 'प्रदीपेति, तत्रानुपलम्भबाध एव नास्तीति भावः। ननु

किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्प्यमेवं तत्प्रभव-तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्य्यजनकत्वनियमात्। न च तयोर्नैकोवृश्चिकः, वृश्चिकव्यपदेशयोरविशेषात्। यदि विजातीयेष्वेककार्य्य-शक्तिसमवायान्न कार्य्यविशेषात्कारणविशेषः तदभावा-दभावः क्वाप्यनुमीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीय-शक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्नि-वृश्चिकादावेवमेतत्। निरूपितनियतवह्न्यादिकारणक-धूमादौ कुतो न तदनुमानम्। अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे। तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वह्न्यवान्तरजातेर्यद्वद्वह्नि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तरजातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्केत। बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्य्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम्।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेषं एव कल्प्यत इति, तन्न, वह्नित्वेन कार्य्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात्।

कारणगतैव जातिः कार्य्यं इत्यत्रचोद्यान्तरमाह, 'किञ्चेति।

यथा चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तृण-फुत्कारयोः परस्पर-सहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं तथैव कार्यदर्शनात्। एवं तृणारणि-मणि फूत्कार-निर्मन्थन तरणिकिरणानां वह्न्यनुकूल-शक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिर्न तु मणि-फूत्कारादिभ्यः, मणि फुत्कारशक्त्योः परस्पर-सहकारित्वविरहात्।

यत्तु तृण फूत्कारादिस्तोमचये विशिष्टे शक्तिरिति, तन्न, तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति उच्यते, तृणारणि मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्य-

---

'तथैव तच्छक्त्योरपीति। नन्वेककार्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नाना परस्परसम्वलन कार्यजनने तन्न तथाच वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति कार्यजनकतावच्छेदिका या शक्तिस्तदवच्छिन्नसम्वलन तृण-फूत्कार-न्यायारण्येव परिणमति नैव सहकारिनियम' स हि फलविरोधेन निर्वहति स च कार्यतावच्छेदकभेद इति सहकारिनियमादेव कार्यवैजात्य। अन्येकशक्तिमत्त्व जनकत्वेति, नैव, तृणादीना वह्नित्वावच्छिन्न प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूत्कारादीना तृणजन्यवह्नित्वावच्छिन्न प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धि-सहकारिनियमयोर्द्वयोरप्युपपत्तेरिति भाव।

एकदेशिमत निरस्यति, 'यत्त्विति, 'प्रतिव्यक्तीति। ननु नित्यता-

क्तिभावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवम् तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातिकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते। न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरौपलीलत्व-कपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। तृणजन्यनानावह्निव्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्तानुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया। तृणजन्यत्वेनोपाधिना सेति चेत्। न। बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात्।

पक्षे न गौरवमिदमिति भित्त्यैव साम्यम्। न च प्रतिबन्धेऽपि दृष्टाद्दाहापत्त्याऽनित्यत्वं वाच्यमिति वाच्यम्। दृष्टकारणतामुपजीव्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेत्युपजीव्यमयमक्लृप्तनित्यत्वकौ सत्यामपि प्रतिबन्धे पाकादर्शनेन तद्गतोद्भूतत्वादिकल्पनात्। न तु सत्तरकालीनोपजीवकानित्यधर्मान्तरकल्पनयैवान्यथासिद्धिरुपजीव्यां प्रथमक्लृप्तां शक्तिमपवदतीति। नैवम्। शक्तिर्ह्युपजीव्या प्रतिबन्धककल्पने न तु नश्वित्यत्वमपि, तत्कल्पनां विनापि प्रतिबन्धादिकल्पनादिति भावः। 'जातौति, न च कारण एवैका जातिः कल्प्यतामिति वाच्यम्। मिलनादिना सङ्करप्रसङ्गात् इति भावः। उक्तयुक्त्या प्रमाणान्तरबलादेवातिरिक्तजातिसिद्धौ तदवच्छेदकत्वकल्पनात् तद्दृष्टौ च मणिजन्यव्यावृत्तफूत्कारजन्यत्वलक्षणानुगतबुद्धिरित्यर्थः, 'बाधकमिति, फूत्कारस्य वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वे प्रागुक्त-

न च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकपरम्परायामननुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिकप्रभववृश्चिकेषु वृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात्। वह्निमात्रे च दाहस्यैवानयवस्तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणानि। न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीमादा-

---

युक्त्या मणिसमवधानेऽपि कार्य्यापत्तिः तृणजन्यत्वेन जनकत्वे गौरवमेवेति फूत्कारजन्यताग्राहकमेव लाघवसहकृतमवान्तरजातिं कल्पयति सैव फूत्कारजन्यतावच्छेदिका तृणजन्यतावच्छेदकत्वेन तृणानुगतधीकारश्च न तृणोपाधिकलाघवेन जातेरावश्यकतया उपाधेः सत्प्रतीतावतन्त्रत्वादिति भावः। एतेनेदमपि निरस्तं कार्य्यतावच्छेदकाननुगमप्रयोजकतया तत्तद्वह्नित्वमेवावच्छेदकमस्तु किमनुगमेनोपाधिना जात्या वेति लाघवसत्त्वादेव बाधकाभावेन कारान्तरजातिसत्त्वात्। अतएव तत्तद्व्यध्वंसादौ कार्य्येऽनुगतसमवायादिनाऽजन्ये तत्तद्वह्नित्वमेवावच्छेदकमिति सिद्धान्तस्तत्रावान्तरजातिर्भवति। तद्य सविशेषविभागो यत्र जातिः प्रमिता यत्र वा लाघवेन कल्प्यमानाया बाधकाभावस्तत्रोभयत्रावान्तरजातिरवच्छेदिका अन्यत्राननुगतो धर्म इत्यवधेयम्। 'गोमयजन्येति', कार्य्यवैजात्येन विजातीयकारणकल्पनं न तु कारणवैजात्येन विजातीयकार्य्यकल्पनमिति भावः। न हि वह्निमात्रस्यावच्छेदकत्वं, प्रागुक्तं तद्दूरति, 'वह्निमात्र इति', तृणफूत्कारादौ प्रसिद्धं तदभावश्च मणिजन्ये सुगम इति तदवच्छेदेन मणिजन्यत्वं ग्राह्यमिति हेत्वन्तरमाह,

यैव सामान्यसामग्री जनकत्वात्। ननु तृणारणि-मणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्ति-वैजात्ययोरन्यतर-कल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्। अथारणि-मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्नि-व्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरसकलहेतुसमवधाने(१) तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणा-दिकारणताग्रह इति चेत्। न। तृणं विनापि वह्नि-रिति ज्ञाने सति वह्निनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्व-ग्रह इति चेत्। न। व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च। न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योऽन्याश्र-यात्। यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभि-

---

'वह्नौति, व्यभिचारेण तृणाजन्यत्वं ग्राह्यमिति वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव मणिजन्यत्वग्रहो वाच्यः स च न सम्भवति व्यभिचारादेवेति भावः।

ननु तृणस्य विशेषं प्रति न व्यभिचार इति विशेषमाशङ्क्य तन्निषेधति, 'न चेति।

---

(१) तदितरहेतुसकलसमवधान इति ख०।

चारस्तद्ग्रहपरिपन्थीति । तन्न । अबाधितनियतपूर्ववर्त्तित्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति उच्यते । एतद्ग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वा अकार्य्याकारणव्यावृत्तं रूप परिच्छिद्यते न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्य्यत्वं वा, तथोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्य्यतया तदनुकूलशक्तियोगित्वेन च [1]तृणादीनां कारणतया वह्नित्वाद्यान्तरजाति-

---

'उक्तेति, अन्वयव्यतिरेकौ द्वौ नियतान्वयश्चेकइति द्वित्वाद् बहुवचननिर्देशः । 'अकार्य्याकारणेति कार्य्यकारणभाव इत्यर्थः । न च उक्तव्यभिचारज्ञाने जाते कथमव्यभिचाररूपनियमगर्भहेतुताग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वावच्छिन्नहेतुतामायाति वह्निनाश्रये तृणत्वाश्रयव्यभिचारग्रहणात् तृण वह्निजनकमिति तदाश्रययोर्हेतु हेतुमद्भावग्रहस्तु स्यादेव गङ्गास्नान विना अश्वमेधात्स्वर्ग इति जानत "स्वर्गजनकं गङ्गास्नानमिति श्रुतिवाक्यजन्यज्ञानवत्, अत एवाह न तृणत्वेन हेतुत्व वह्नित्वेन कार्य्यत्व

---

(१) तदनुकूलशक्तिमत्त्वेनेति ख० ।

विशेषेण कार्य्यतया वा तत्र विनिगमकमुक्तमेव। अथ तृणारणि-मणीनामभावत्रये न कार्य्यं अभाव-त्रयाभावे कार्य्यमिति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामभाव-त्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभि-चारः अभावाभावस्य[1] भावपर्य्यवसन्नत्वादिति चेत्, अभावत्रयाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव[2] उत तृणादिप्रत्येकमेव, आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति

चेत्यन्यथा कार्य्यं कारणभावापन्नेन हेतुत्वं कार्य्यत्वं वेति सामान्यत एव प्रतिषेधेत। न चोक्तज्ञानस्य हेतु हेतुमद्भावविषयत्वं अनुभव-विरुद्धमिति वाच्यम्। तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यताश्रयत्वादि-रेव कार्य्यकारणभावत्वात्। न च कार्य्यतावच्छेदकत्वज्ञानं कार्य्य-तावद्विषयमेव नेति वाच्यम्। तदवच्छेदकत्वस्य तदाश्रयमात्रवृत्ति-त्वार्थकत्वात् कार्य्यतावच्छेदकत्वविषयत्वे कार्य्यताश्रयत्वविषयत्वनिय-मात्। न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रयत्वं गृह्यत-इत्येव क्रियतां, अधिकविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतोऽवच्छेदकत्वपदं विनानुपपत्ते. सामान्यतोदृष्टावतारे यत्नेव परिशेषावतारादिति भाव.। 'किं तृणादीति अभावत्रयप्रतियोगिकव्यासज्यवृत्तिप्रति-

(१) अभावाभावत्वस्येति ख॰।

(२) किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽप्येक एवेति ख॰।

किमायातं तृणादिकारणत्वे। द्वितीये तृणस्य नारणि-मण्यभावाभावत्वं तदुभयत्वापत्तेः। एतेनाभावत्रये न कार्य्यं तदभावे कार्य्यमित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तृणादि-प्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम्। स्यादेतत्, मा भूत्तत्जन्यक्रियाधेयशक्तिस्तु स्यात्, तथाहि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरकार्य्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयवादिसिद्धम्। स व्रीहिसम-वेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः कथ-मन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरेऽवघातादौ

योगितात्व इत्यर्थः, 'नारणीति सकलव्याधारत्वैकानुगतधर्माभावात् प्रत्येकपर्यवसाने स एव दोषः इत्यर्थः, पूर्वमन्वयव्यतिरेकावच्छेदक-धर्मेणैव नैमित्तकमित्युक्तं इदानीमागन्तुकेषान्वयाद्यनुविधानं कार-णतानुग्रहादिनेति विशेष इति भावः। वस्तुतस्त्वेवमनुगतधर्मेण जनकत्वे फूत्कारेण तृणादेरेवेत्यादिसहकारिनियमानुपपत्तिः अग-न्यजातीयसहकारियोग्यतावच्छेदकसमवधानेनैव फलोत्पत्तिः। न च तृणजन्यवह्नौ फूत्कारो जनक इति वाच्यम्। गौरवेण जातौ पक्षत्वमपास्तुपाधेरनवच्छेदकत्वात्। तस्मात् फलविरोधमन्तरेण सह-कारिनियमानुपपत्तिः स एव तृणादीनामन्योन्यविजातीयं जनकत्व-माक्षिपति तच्च जनकत्वैजात्यमिति नेच्छानुगमं हेतुतावच्छेदकं। अत एव तृणाद्यन्यान्यत्वेनाप्यनुगतेन जनकत्वमपास्तमिति मद्धेयः। उभयसिद्धतामेव व्यवस्थापयति, 'कथमिति, तदेवासिद्धमित्याशङ्कते,

विनियोगः, न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव व्रीहिषु विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात्। ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादावन्वयः "व्रीहीनवहन्तीति श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः। अथ "व्रीहिभिर्यजेत" "व्रीहीन् प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ति" "पुरोडाशैर्यजेतेत्यत्र यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवानुवृत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां तथावघाते व्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः बाधकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्, व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायात्, अन्यथा प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरवमिति चेत्। न। तद्व्रीहिकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे यत्र रूपं तत्र रस इतिवत्, तथाच प्रोक्षणस्य शब्देन काला-

'न्विति, ननु प्रोक्षिता इत्यत्र प्रोक्षणध्वंसस्य प्रतीतेः किं प्रोक्षणध्वंसजनकतायां तात्पर्यमथवा पूर्ववर्त्तिता प्रोक्षणस्येति सन्देहे विनिगमकमनुमानमाह, 'प्रोक्षणस्येति। न च ध्वंसहेतुतावादिनस्तदर्थमुपादीयमानत्वमसिद्धमिति वाच्यम्। तदर्थमुपादीयमानत्वेन विधीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात् उपादानपदस्य विधिवचनत्वात् तथाच तत्कथन्ताप्रवृत्तविधिप्रतिपाद्यत्वादिति पर्यवसितं। अस्ति च "व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुत्यन्तरं कथमेतदित्याकाङ्क्षायामवहन्तीतितत्कथ-

न्तरकार्यजनकत्वावेधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमतिशयकल्पनम्। "प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते" इति वाक्यशेषात्प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणताबोध इति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र भूते क्तानुशासनादतीतप्रोक्षणे व्रीहाववघातान्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणमिति। मैवम्। प्रोक्षणमवघातजनकम् प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत्। न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽवघाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात्। न च व्यापारं विना तथा सम्भवति। न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः, प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात्। अन्यथा यागादावपि[1] तथा स्यात्। फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति। न च प्रोक्षणोपलक्षिता व्रीहयस्तथा,

---

न्तार्थो प्रोक्षणविधिप्रवृत्तिस्तथाहीदमेव विनिगमकं वाक्यशेषस्य पूर्वभावबोधन इति भाव। वस्तुतस्तु प्रोक्षतीतिविधिना प्रोक्षणहेतुताप्रतीतौ वाक्यशेषादपि तद्धेतुत्वं प्रतीयते न ध्वंसस्येति न हेत्वसिद्धिरिति भाव। 'प्रतियोगिन इति, यथा चैतत्तथा वक्ष्यते।

---

(१) यागादावपीति ख०।

निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात्, कुरुणा क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुस्थानस्येतरव्यावृत्तक्षेत्रव्यवहारजनकत्वं न तु कुरोः। अन्यथा यागोपलक्षितो यज्वैव स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण। न च देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यम् जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्रग्वदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयैरदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छा-प्रयत्नैः सिद्धसाधनात्, तस्मात्प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभाविकार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् यागचिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमानाधिकरण इति व्रीहिनिष्ठ एव तेन तत्समवहितत्वं व्रीहेः साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च व्रीहिणा साक्षात्सम्ब-

---

'प्रायेणेति प्रायेणाव्यवहितकालवृत्तीत्यर्थः, 'भोगेति। यद्यपि ज्ञानजनकत्वस्यैव साध्ये धर्मविशेषणता तथापि कश्चित्सुखी कश्चिद्दुःखीत्यादिवैचित्र्यानुपपत्तिरदृष्टं विनेति तर्कसूचनाय विशेषणोपादानं, तन्निमित्तेत्युपलक्षणं तद्भोगसाधनेत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यं, अन्यथा साधनवैकल्यापत्तेरिति। 'भावभूतमिति, अत्रातिशयग्राहकमेवोक्तयुक्तप्रकारेण भावभूते पर्यवस्यति। यद्वा तथैव साध्यं कर्त्तव्यं यथाच न साध्ये धर्मविशेषणता तथोक्तमधस्तादिति। 'फलेति फलोपपादकस्य फलसामानाधिकरण्यौचित्यादित्यर्थः। ननु लाघवं न विनिगमकं

न्याभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षाद्व्रीहि समहितत्वं स्यात्। किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जनयति यथा याग-चिकित्से। अथ प्रोक्षणं पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत् अन्यथा विधिविरोधादिति चेत्। न। कृषि-चिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात्। स च प्रतिव्रीहि नानैव। न चैवमेकव्रीहिनाशे फलानुदयस्तावत्संस्काराणामभावादिति वाच्यम्। संस्कारत्वेन प्रयोजकत्वे किञ्चित्समवधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसम्भवात्। अस्तु वा सकलव्रीहिनिष्ठ एक एव। न चैकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः, किञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव

उभयपक्षसमत्वात् यथा फलसामानाधिकरण्ये गुरुत्वे लाघवं तथैककालेनापूर्वं इत्यक्षरमादाय, 'किञ्चेति, प्रोक्षणं व्रीहिसमवेतातिशयजनकं सन्निहितफलान्वितया क्रियमाणत्वादित्यत्र बाधकस्य प्रतिबाधकस्य यत्र-वत्त्वादिति भावः। उक्तानुमाने सत्प्रतिपक्षं शङ्कते, 'अथेति, 'व्यभिचारादिति तथाचाप्रतिपक्षितमुक्तानुमानमेव विनिगमकमित्यर्थः, सामानाधिकरण्यलाघवानादरे विनिगमनार्थोपन्यस्तानुमानमेवाप्रयोजकमिति लाघवमेव विनिगमकं वाच्यं तथैककल्पने सामानाधि-

कार्य्यानाशकत्वादिति। उच्यते। अतिशयग्राहक-मानालाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना पुरुषनिष्ठश्च तथा हि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् याग-तदङ्गवत् कृष्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोजकत्वम्। याग-दान-होमादि-तदङ्गनामपूर्व-जनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यज-नकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वादन्यस्याननुगमात्। न च यो यज्ञफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना

करणस्यापि तावन्निष्ठनामात्वेन गुरुत्वात् अनुमानान्तरोपष्टम्भाद्व्यभिचन्धायापूर्वं साधयति। अतीतप्रकारार्थमनुमानमाह, 'अपूर्वेति, 'अपूर्वजनकं' अवघातानुकूलापूर्वजनकमित्यर्थः, तेन नियमापूर्वजनकतायास्तेनाभ्युपगमान्न सिद्धसाधनमिति भावः। 'दृष्टेति व्याप्तिः, दृष्टद्वाराभावे कालान्तरभावि यत्कार्यानुकूलतया यद्विहित तत्तदङ्गत्वापूर्वजनकमिति सामान्यमुखी द्रष्टव्या, अर्थस्तु 'दृष्ट-द्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीति, प्रायश्चित्ते व्यभि-चारवारणाय 'कालान्तरेत्यादि। न चैवं 'विहितत्वादित्यधिकं, साध्यनिष्ठापूर्वपदस्य धर्मपरतया निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय तदुपादानादिति। 'कृष्यादाविति, यद्यपि विहितत्वाभावेनैव न तत्र व्यभिचारः तथापि प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिवि-

तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवध-मुद्दिश्य प्रवर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत् तत्र भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति नियमः, हविस्त्यागादिभिर्व्यभिचारात् । ननु प्रोक्षितव्रीहिणा अदृष्टस्य जनितत्वादर्हिष इव न तस्य पुनरुपयोगान्तरं स्यात्

धानात् विधितपदस्य बलवदनिष्टाजनकपरत्वात् श्येनादौ विधि-त्वगर्भहेतुगमक द्रष्टव्य। 'नियम इति, तथाच तद्वदृष्टभात् प्रोक्षण प्रोक्षितव्रीहिनिष्ठातिशयजनक प्रोक्षितव्रीहिनिष्ठकालान्तरभाविफलार्थितया क्रिय-माणत्वादित्यनुमानात् सम्प्रतिपन्न इति भाव । 'शत्रुवधमिति, एतच्च तन्मते अस्मन्मते फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रय एव कल्प्यत इत्यग्रे वक्ष्यमाणयुक्त्या गयाश्राद्धापूर्वस्य पितरीव श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव, अत एव पक्षमटीकापि इममर्थं सिद्धवदाह, परमतेऽपूर्वं वाच्य यतो विधिप्रत्ययवाच्यस्य कार्यस्य कर्त्तृन्वितत्वेव प्रतीते कृतिसमानाधि-करणमेवापूर्वं, न हि स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविषयक कार्यमि त्यन्वये कर्त्राख्यातवाच्यसङ्ख्यान्वय, भावनान्वयिनैव तदन्वयादिति, स्वर्गकामो यागविषयककार्यवानित्येव सर्वत्रान्वय इत्यस्यापूर्वाश्रयत्व-भयेऽपि दुष्कल्पमिति तन्मतेनेदमुक्त, अस्मन्मते द्रोयमाह, 'विपक्ष' इति। न च फलसामानाधिकरण्यसाधकमेव विपक्षबाधकमिति वाच्य। मानान्तरगौरवेण तत्साधकाभावादरलक्षोतत्वादिति भाव । 'यदुद्देशेनेति या क्रिया यद्विषया तन्निष्ठफलानुकूलातिशयजनकीत्यर्थं । 'हविरि-

विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेताविशेषात्। न। "व्रीहीनवहन्तीत्युक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयात् विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात् यथा बर्हिस्तृणोति बर्हिषि हविरासादयतीत्यच। यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवाग्रिमकार्यकारिणः यथाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य प्रयुक्तः[1] तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्य्यकर्त्तारः। यथा कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगात् व्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव आगमिकत्वात् चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम्। धर्मनाशे कर्मनाशापारगमनवत् निषिद्धकीर्त्तनवच्च। किञ्च प्रोक्ष-

इवेति बर्हिर्यागशेषत्वर्थं, यद्वा बर्हिषो याग इवेति व्यतिरेकदृष्टान्त, तेन यथा बर्हिस्तृणोति बर्हिषि हविरासादयतीतिशब्दबलात् तत्र विनियुक्तस्यापि विनियोगः तथात्र न पुनरुपयोग स्यादिति भावः। 'तज्जातीयेति, अनाकाङ्क्षया अविशेषादिति भावः। 'उक्तेति

(१) प्रयुक्त इति ख०।

यजन्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना आत्मवृत्तेरेकस्मादप्युक्तन्यायेन कार्य्योपपत्तेः। नाप्येकः, एकद्विनाश्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्य्यनाशे आश्रयमात्रनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपरप्रोक्षितव्रीहीणामनन्वयापत्तेः। अथ "व्रीहीन् प्रोक्षतीतीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं व्रीहेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वादिति चेत्। न। धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगेन व्रीहिकर्म्मतोपपत्तेः। न च संयोगावच्छिन्न एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थस्तथा च कथं प्रोक्षणैकदेशस्य प्रोक्षणसाध्यतयान्वय इति वाच्यम्। संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात् अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ

व्यभिचरितान्यायेनेत्यर्थः, 'संयोगस्येति। ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यज-गम्योः पर्यायतापत्तिरवच्छेदकीभूतयोः फलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थत्वे स्पन्दमात्रस्याविशिष्टस्योभयधात्वर्थत्वात् कर्ममात्रस्यैवोभयजनकत्वेन पतनादिवद्द्रव्यान्तरजातिमादाय अर्थभेदस्य दुरुपपादत्वादिति। नैवं। व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतिविशेषणत्वादिष्टसाधनत्वविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापि इष्टस्य ज्ञानविशेषकत्वावत् तदेव फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा फलविशिष्टव्यापारधीः शब्दादपरथा फलोपलक्षित-

का गतिः, का वा सक्तून् प्रोक्षतीत्यादौ तत्राधेयत्व-न्वयभावात्। किञ्च घटं साक्षात्करोतीत्यादौ क्रिया-जन्यसंस्कारादीनां घटावृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूप-सम्बन्धेन घटवृत्तित्वम् वह्निमनुमिनोतीत्यादिवत्। प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तथास्तु। अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमाना-दृष्टं पूज्यत्वे प्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्म्मि-प्रत्यन्यधर्म्मस्यानुपयोगाच्च। न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा, तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेश्च। त-स्मात्प्रतिष्ठाजन्या अस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादि-निष्ठा शक्तिरभ्युपेया इति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रति-मादौ देवतासन्निधिरहङ्कार-ममकाररूपः क्रियते स्व-सादृश्यदर्शिनस्पिचादौ इव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कार-

---

व्यापारयोरिदुभयथापि कर्मांशेऽपि शक्तेः क्व प्रतीतविषयो येन पर्याप्तता विशेषणत्वे प्रकृते कर्मत्वानुपपत्तेः स्पष्टत्वं यथपेदियथ स्वविशिष्टध्वंसयाधादिष्वनुपपत्तेरनुगमकत्वयोपलक्षणस्य चा-श्रीयते न स्वन्यः कुतोऽपीति दिगिति भावः। ननु प्राप्य-संस्कार्यक-र्मणोरेवमविशेषे कर्मत्वानुविधं विरुध्येतेत्यरुचेः संस्काररूपफलभा-गित्वेव कर्मत्वमित्याह. 'क्रियेति, 'प्रयोगेति संस्काराभाव उपेक्षा-

सत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः। अचेतनदैवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तदाधेयशक्तिमदपूर्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः।

वयन्तु ब्रूमः "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थज्ञानुशासनाद्गृहीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथाच प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभा-

---

ज्ञानेऽपि तथाच प्रयोगादिति भावः। 'प्रतिष्ठाकालीनेति, न चास्पृश्यस्पर्शकालीनप्रतिष्ठयापि पूज्यत्वापत्तिः, तत्र कर्मवैगुण्येन प्रतिष्ठाया एवाभावात्। न चानाद्यनन्तभावो गौरवं यावन्तोऽस्पृश्यस्पर्शाभावास्तावदभावसहितस्यैव पूज्यताप्रयोजकत्वसम्भवादिति वाच्यं। तावदभावसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावन्तोऽभावा अपि हेतव इति ध्रुवं, तथाचानाद्यनन्तभावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यत्पजनकत्वलाघवेन आदिव्यावर्त्तनार्थमनादिपदोपादानात् एव चैकस्या एव यत्कैजनकत्वमुभाभ्यामेवावच्छेदकाभ्यां

वोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित्[१]। कामिनीचरणाघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसिद्धिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्यवच्छेदेनान्तरजनितदृष्टादेव वा तदुपपत्तेः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षादृष्टक्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात्। नापि ताम्र-कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात्।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये।

अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदे-

---

सविशेषण-निर्विशेषणाभ्यां तचोपन्यस्तक्रमेण[१] सविशेषणे गौरवं यत्र विशेषणापसारादत्यन्तानां यावतां जनकत्वं तत्र तद्वावर्त्तनार्थं विशेषणपरिग्रह एव लाघवादत एव संसर्गत्वमप्युक्तमिति स्वस्थमिति भावः। 'क्वचिदिति यत्र कदाप्यस्पृश्यस्पर्शो जात एवेत्यर्थः। न चैवं

---

(१) क्वचित् क्वचिदिति ख॰।

(२) उपन्यस्तक्रमेणेति क॰।

सत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः। अचेतन-देवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तदाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः।

वयन्तु ब्रूमः "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थक्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथाच प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभा-

---

नाशेऽपि तथाच प्रयोगादिति भाव। 'प्रतिष्ठाकालीनेति, न चास्पृश्यसंसर्गकालीनप्रतिष्ठयापि पूज्यत्वापत्तिः, तत्र कर्मवैगुण्येन प्रतिष्ठाया एवाभावात्। न चानाद्यनन्ताभावो गौरवं यावन्तोऽस्पृश्यस्पर्शाभावास्तावदभावघटितस्यैव पूज्यताप्रयोजकत्वसम्भवादिति वाच्य। तावदभावघटितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावन्तोऽभावा अपि हेतव इति ध्रुवं, तथाचानाद्यनन्तभावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यत्यजनकत्वलाघवेन सादित्वावर्त्तनार्थमनादिपदोपादानात् यत्र द्वौकस्य एव प्रयोजनकालद्वयाभ्यामेवावच्छेदकाभ्यां

वोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित्[1]। कामिनीचरणाघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसिद्धिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्यारम्भागान्तरजनितवृक्षादेव वा तदुपपत्तेः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षाद्वृक्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात्। नापि ताम्र-कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात्।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकार्यनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये।

अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्ययाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदे-

सविशेषण-निर्विशेषणाभ्यां तथोपन्यस्तक्रमेण[2] सविशेषपक्षे गौरवं यत्र विशेषणापसारादत्यन्तानां यावतां जनकत्वं तत्र तद्भावविनाशार्थं विशेषणपरित्याग एव लाघवादत एव संसर्गत्वमप्युक्तमिति स्पष्टमिति भावः। 'क्वचिदिति यत्र कदाप्यस्पृश्यस्पर्शो जात एवेत्यर्थः। न चेवं

(१) क्वचित् क्वचिदिति ख॰।
(२) उपन्यासरूपेणेति क॰।

यतासन्निधिरेव वा। कलमवीजादीनामापरमाणवन्तभङ्गे तत्र चावान्तरजातेरभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव कार्य्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात्। यथा हि कलमवीजं यवादेर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव। एवं मापकर्पणादिजनितात्परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकसस्योत्पत्तिः। एतेन क्षारारसावसेकादयो व्याख्याताः। निमित्तविशेषजनितपाकजात्तत्पाकविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुपभोगात्सद्यो व्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि। यच्च तोय-तेजोवायुषु न पाकजो विशेषः तत्रोद्भवात् रूप-द्रवत्व-काठिन्यादयो विशेषास्तदुपनायकादृष्टवि-

---

प्रतियोग्यप्रतीतिप्रसङ्गप्रतिमाप्रतियोगिकास्पृश्यत्वाभावादिति वाच्यं। प्रतिमाया अभावविशेषणत्वे न प्रतियोगिविशेषणत्वादिति भावः।
'परमाणुपाकजेति, न च विशेषो यदि व्यञ्जकत तदातिमभङ्ग सामग्र्यवैचित्र्ये जातिकल्पनमभावित इति वाच्यं। कलमाङ्कुरादिरूपकारणभेदेनैव कारणवैजात्येन जातिकल्पनैव सम्भवादिति भावः।
'उद्भवति अत्र यद्यणुद्भूतादेवोद्भूत इति सिद्धान्तमादाय तत्तद्गुणमविज्ञानपक्ष्मादिरित्यवधेयं। न तयोद्भूतादेवोद्भूतमिति सम्यक्

षेपादेव। तुलादौ चाधिवासनादिपूर्वकतुलारोहण-सामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञात्वसहिता प्राचीनधर्म्माधर्म्मफले जय-भङ्गौ जनयति। यद्वा अहं निष्पापः पापवान्वेति तुलाधिरूढाभिशस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः, "तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तर-पूरुषः"(१) इति। अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य

कथमन्यथानुद्भूतादनुद्भूतानुत्पत्तिनियमः कार्यवाजात्ये कारणमाजात्यकल्पना च स्यात् अदृष्टनिमित्तकत्वे इयत्तानुपपत्तेरिति। ननु चिरतनयत्नसङ्गमाद्ययोस्तुलादिसामग्र्याः क्षणिकत्वे कालान्तरभाविजयादिजनकत्वानुपपत्तिरन्ते ज्ञापिकायाः सामग्र्या अपूर्वजनकत्वे मानाभाव इत्यस्वरसादाह, 'यद्वेति, अभिधियानेन विधिना तुलारूढोऽयं निष्पाप इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कार इत्यवधेयं। [illegible] च संस्कारस्थैर्यादन्यदापि तुलारोहेण जयाद्यापत्तिः, फलनाशकस्यतयाऽन्यदा तत्संस्कारनाशस्यापि कल्पनादिति। 'स्वेति, यत्र यत्र कार्यस्य घटादेरभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति कार्यसमन्याभावे दैशिकयेव व्यापकता यदा कार्याभावस्तदा दण्डाभाव इति कालिकां सामग्रीकाले व्यभिचारात्, एवं दण्डसत्त्वेऽपि चक्राद्यभावेन घटाभावे व्यभिचारात् कथं व्यापकतेति व्यभिचारवारणाय कार्याभावं विशिनष्टि, 'स्वेतरसकलसम्पत्ताविति, तेन दण्डेतरसकलसम्पत्तौ सत्यां यत्र घटाभावस्तत्र

---

(१) स्वस्यैवान्तरपूरुष इति ख॰।

तया धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जय-पराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतोविधि-निषेधात् "अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेत्" इति श्रुतेरुन्नयनात्। यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति । कस्तर्हि शक्तिपदार्थः[1] कारणत्वम् तच्च स्व स्वव्याप्येतरस-

---

दण्डाभाव इति न व्यभिचारः, तावति कृते चासिद्धिः दण्डेतर-सकलतत्समवहितानां चक्रभ्रम्यादीनां सम्पत्तौ घटाभावासिद्धेरत उक्तं 'स्वव्याप्येति, तथाच चक्रभ्रम्यादीनां दण्डव्याप्यतया तदितर-कालीनकार्याभावं प्रति व्यापकत्वमस्त्येव दण्डाभावस्य, व्याप्यत्वञ्च स्वप्रागभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं, व्यापकत्वन्तु कालिकमिति भावः । अत्र वदन्ति स्वेतरपदस्य स्वेतरतत्कारणपरत्वं वा, स्वेतरमात्र-परत्वं वा, आद्ये आत्माश्रयत्वम्, अन्त्येऽत्र घटाद्युत्पत्तौ वेमाद्यसम-वधानात्। किञ्च यत्र स्वमप्यस्ति तत्र स्वेतरसमवधानमप्यस्तीति तत्र कार्याभावासिद्धिः । न च स्वेतरसमवधानेन स्वासमवधानं विवक्षितम् अजनकसाधारण्यात् । न हि यत्र स्वाभावे कार्याभावः तत्र न स्वाभाव इति सम्भवति, तथाच वेमोऽपि घटं प्रति हेतुतापातः । अपि च कुलालपितुरप्येवं घटजनकतापत्तिः । किञ्च दिगादिहेतावव्याप्ति

---

(१) शक्तिपदस्यार्थं इति ख० ।

कलसम्पत्तौ[1] कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

कार्याभाववति देशे काले वा तदभावाभावात्। अपि च यत्र कार्याभावस्तत्र दण्डाभाव इति नास्ति दण्डावयवे घटाभाववति दण्डाभावाभावात्। अत्र ब्रूमः। स्व-स्वव्याप्येतरपदेन कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलसम्पत्तिः विवक्षितेति नासङ्कुचितं सकलपदं, न वा कारणपरं, व्याप्तिश्च कालिकीत्युक्तं ।

यत्तु स्वसमवधानेऽपि स्वेतरसकलसमवधानमित्यादि। तत्तुच्छं। यत्र स्वेतरसमवधाने कार्याभावस्तत्र स्वाभाव इत्यत्र कादाचित्कतादृशाभावप्रसिद्धेव व्यभिचाराभावात् । न हि स्वेतरसकलसमवधानं यत्र तत्र कार्याभावनियम-इति ब्रूमः येनोक्तस्थले कार्याभावाभाव उद्भाव्येत। अत एवाजनकतातिव्याप्तिप्रसक्तापि न तथोक्तनियमाभावात् ।

यदपि कुलालपितुरित्यादि, तदपि न, इदं हि कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन तस्यापि जनकतयाऽतिव्याप्त्यभावः। न च कुलालपितृत्वेन जनकत्वापत्तिः, यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमेव लक्षणार्थो न तु यदवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वपर्यन्तमित्यापादकाभावात् येन केनापि रूपेणोक्तधर्मवत्त्वस्यैव जनकत्वस्वरूपत्वात् । न च दण्डरूपादावन्यथासिद्धेऽतिव्याप्तिः, तस्य स्व-स्वव्याप्येतरदण्डसम्पत्तावेव कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । अत एव दण्डत्वमपि निरस्तं

(१) स्व-स्वव्याप्येतरसकलकारणसम्पत्ताविति क० ।

तच्च तद्व्याप्यमसिद्धेः। न चैवं नित्यमात्राव्याप्तिः, अग्रे निरस्तत्वात्, ज्ञाने सत्याकाशस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव नास्त्या-काशाभावाप्रसिद्धत्वात्। न च शब्देऽप्येवमहेतुतापत्तिः, अग्रे निरस्य-मानत्वात्, गन्धं प्रति रूपप्रागभावादीनाम्तु स्व-स्वव्याप्येतरसकल-सम्पत्तौ यत्र कार्याभावस्तत्र स्वप्रागभावाभाव एवोत्पन्नपुनरुत्पाद्य्यले दृष्टो न तु व्यापकप्रागभावाभावो व्यापकप्रागभावानां तत्रापि सत्त्वात्। कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वन्तु तादृशाभावप्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदस्ति स्वप्रागभावस्य न तु तद्व्यापक-प्रागभावस्येति नातिव्याप्तिः। यद्वा यनन्यथासिद्धत्वमिहापि लक्षणे देयमतो न कुलालपित्रादिष्वतिप्रसङ्गः।

यत्तु नित्यव्यात्मादेरित्यादि, तन्न, यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वादस्ति चात्मत्वावच्छि-न्नाभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवा-यित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वं, अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छि-न्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्याप-कत्वमत एव ज्ञानं सत्याकाशमहेतुः केनापि रूपेण तदभावस्य कार्याभावाव्यापकत्वात्, यदभावस्य येन केनापि रूपेण यत्किञ्चि-द्रूपावच्छिन्नयत्कार्याभावव्यापकत्वं तस्यैव तद्धेतुत्वमिति प्रकृतलक्ष-णार्थत्वात्। न चैवमात्मत्वं हेतुतावच्छेदकमपि न ज्ञाने हेतु-त्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपस्य तेनानवच्छेदात् सा-मान्यसामग्र्येव तत्र कार्यं न तु विशेषसामग्री वाच्येवमिति वाच्य। तत्तत्कार्यं प्रति स्वस्वसमवायित्वैवात्मत्वपर्यवसानात्। न च सम-

अथ वा यत्र कार्य्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना

वायिकारणतावच्छेदकं कथं समवायित्वमिति वाच्यं। समवायि-कारणत्वस्य विशिष्टस्यानवच्छेद्यत्वात् गौरवात् नीलघटत्ववत् अपि तु समवायित्वावच्छेदेन कारणत्वमित्यत एव तत्समवायिकारणं भवति।

वस्तुतस्तु यदेतदात्मत्व-दृढदण्डत्वादिकं कारणतावच्छेदकं तत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वकारणत्वमिति मते न किन्तु सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं हेतुत्वमिति पक्षे तेषामेव सह-कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वावच्छेदकत्वात् न हि नियतपूर्ववर्त्ति-त्वकारणत्वपक्षेऽपि दृढदण्डत्वं कारणतावच्छेदकं, किन्तु दण्डत्वमेव लाघवात् किं बहुना प्रमेयत्वादेरपि तदा हेतुतावच्छेदकत्वापत्तेः तस्मात् सहकारिवैकल्येत्यादिकारणताया एव तदवच्छेदकमिति समवायित्वाधारत्वावच्छिन्नाभावस्य कार्याभावव्यापकत्वे सहकारि-वैकल्येत्यादेरात्मत्वाद्यवच्छेद्यत्वे न कोऽपि विरोध इति सर्वं सुस्थं।

यत्तु घटाभाववति दण्डावयवे दण्डसत्त्वात् व्यभिचार इति, तन्न, कार्याभाववति यत्सम्बन्धावच्छिन्नो यदभावः तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वात् अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स दण्डावयवेऽपि, न चेदेवं तदा यत्र धूमो धूमावयवे तत्र वह्न्य-भावात् धूमे वह्निव्याप्तिरपि न स्यादित्यलमधिकेनेति। नन्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसम्पत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं प्रत्यक्षस्या-प्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्यादिना मानान्तरस्याप्रवृत्तेरित्यस्वरसादन्यदेव लक्षणमाह, 'अथवेति, यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावसहकारा-वच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत्,

तत्कारणं वीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति वीजादङ्कुरसम्भवात्। किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे वीजस्याङ्कुराभावनियमात्। शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनावच्छिद्यते।

तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठघटाभावव्याप्तौ दण्डाभावत्वस्यैवावच्छेदकतया जनके दण्डाभावादावतिव्याप्तिः वीजत्वेन कार्याभावव्याप्ये जनकत्वादसम्भवश्च न सम्भवति तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वात्, एवञ्चाग्रे 'वीज-वीजत्वपदे वीजत्व-वीजत्वत्वपरे, 'इतराभावेन' इतराभावसहकृतत्वेनेत्यर्थः', 'शिलात्वेन' शिलात्वत्वेनेत्यर्थः। अत्र वदन्ति कार्याभावः तज्जनकप्रागभावो वा, तदभावमात्रं वा, आद्ये आत्माश्रयः, अन्त्ये शिलायामङ्कुरस्य संयोगसत्त्वेन तथापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वादिति। अत्र ब्रूमः। उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितम्, अत एवाग्रिमलक्षणेऽनुत्पत्तिव्याप्यत्वमित्येव वक्ष्यति, एवञ्च संयोगादिसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय शिलादौ प्रसङ्गः, उत्पत्तिकालीनश्च सम्बन्धोऽयमेव कारणतासमवायश्च तदवच्छिन्नाभावो नाङ्कुरस्य शिलायां किन्तु तदवच्छिन्नकार्याभावः समवायिनि वीजादौ च द्वयञ्च कारणमेव। न च कारणतागर्भतयात्माश्रयः, कारणताया अपि सम्बन्धत्वेनैव ज्ञानात्। वस्तुतस्तु वीजादङ्कुर इतिप्रतीतिप्रमाद्वय-

यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम् रासभादेः स्वत एव कार्य्याभावव्याप्यता

वधिमद्भावलक्षण स्वरूपसम्बन्ध एव विलक्षण कार्य्यकारणयो-
स्तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्य्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन स्वरूप-
योग्ये तु तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावादितराभावानवच्छिन्न एव तादृश-
कार्य्याभाव इति नाप्यतिप्रसङ्ग इति सर्वमवदातम्। अत एव बीजा-
दङ्कुर इत्यादौ हेतुतायामपि पञ्चमीनिर्द्देशसम्भवेन तादृशप्रती-
तेरवध्यवधिमद्भावेन तादृशप्रतीतेरवध्यवधिमद्भावविषयत्वापर्य्याप्तौ
बीजादङ्कुरोत्पत्तिरिति प्रतीतेरवश्यमवध्यवधिमद्भावगोचरत्वनिय-
मादिदं लक्षणमपहायाभिमतलक्षणे कार्य्यानुत्पत्तीत्येव कण्ठरवेणा-
भिहितं। न ह्यङ्कुर इवोत्पत्तिरपि सहेतुका येन तथापि हेतु-
पञ्चम्यन्तत्वेन कल्प्येत। अत एव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे उत्पत्तिगर्भ-
काद्राचित्कत्व सहेतुकत्वे लिङ्गं, अतो नोत्पत्तौ व्यभिचार इति
स्फुटमेवास्ति। न [illegible] स्वरूपद्वयमेव स्वरूपसम्बन्ध इति कथं तथा-
प्यतिप्रसङ्गो वारणीय इति वाच्यम्। घटे पटाभाव इति प्रतीति-
बलेन प्रतियोगिलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेषवदवध्यवधिमद्भावस्यानु-
भवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात्, अन्यथा एवंविधनिकर्षेण सङ्कराकुली-
भवेदिति। किञ्चैवं यदि न कल्प्येत तदाभिमतलक्षणेऽपि का गति
नियतपूर्ववर्त्तित्वयोरथकल्पत्वादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

केचित्तु कार्य्याभाव कार्य्यनियतपूर्ववर्त्तित्वाभाव च [illegible] शिलाया
शिलात्वेनावच्छिद्यते बीजेऽन्यासहकृतबीजत्वेन अत एव कार्य्य-

अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्, अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा, येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य। अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्। यथा गन्धवति गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावानामन्यथासिद्धत्वम्। एतत्त्रितयव्यतिरेके

नियतपूर्ववर्त्तितागर्भतया तावन्मात्रमेवान्वयमुखं लक्षणं लब्धिति व्यतिरेकमुखे अपि लक्षणे परित्यज्य तदेव शेषसिद्धान्तयति, 'अनन्यथेतीति वदन्ति।

'अनन्यथेति, अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्य्यजातीयपूर्ववर्त्तित्वव्यापकताधिकरणताप्रतियोगित्वमित्यर्थः। तेन यत्र घटपूर्ववर्त्तित्वं तत्र दण्डाधिकरणत्वमिति व्यभिचारेऽपि यत्र घटाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं तत्राव्यभिचारात् अत्र बाधिति भावः। अत एवाव्यवहितपदं विशिष्य नोपात्तं नियतपदादेव तल्लाभादित्यवधेयं। न च वैयर्थ्यादेव तदनुपादानं, तथा सति विरुद्धेऽपि यागादौ स्वर्गसाधन-

नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्, यागापूर्वयोस्तु याग-पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र जन्यस्य पूर्वभावेऽवगते[1] जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य तथा-त्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगमः तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोग-भ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्व-भावित्वग्रहः। स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावात्कार्य्यं न जायते सति तु जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् अनन्यथासिद्धनियत-पूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये। तन्न। ईश्वर-तद्बुद्ध्या-दीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वा अभावात्। कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्था-

त्वस्यानुपपत्त्यभावात् तदनुपपत्त्याऽपूर्वं न कल्प्येतेति वक्ष्यमाणत्वात्। न च चिरध्वस्तकारण व्यापारत्वाप्तमितिश्चात्मेस्वचापूर्वकल्पन न दृष्टयुक्तेरिति वाच्यम्। तथापि व्याप्तावप्रयोजकत्वगाह्राया अव्यव-धानगर्भकारणतायाः एव विपक्षबाधकत्वेनोक्तपर्यन्तस्यावश्यकत्वात्। न चापूर्वकल्पनेऽपि यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वारक्षणात् कथ-मुक्तयुक्त्याऽपूर्वकल्पनमिति वाच्यम्। स्वसिद्धिविरोधिवणानन्तरित-त्वस्याव्यवधानपदेन विवक्षिततया अपूर्वकल्पनया यागाधिकरणका-

(१) पूर्ववर्त्तित्वेऽवगम इति ख०।

प्यत्वं वा अनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्ताशक्तौ साधक-बाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम् । बाधकाभावस्यापि साधकत्वादिति चेत् । न । साधकाभावेन वह्न्यादिवन्यत्र सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति। परमप्रयोजनमनुमानस्यापवर्गः "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः" इति श्रुतेः, स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः । ननु नासौ पुरुषार्थं अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त्तमानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाश्यत्वात् अतीतदुःखस्य हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् । न । तत्किं हेतूच्छेदस्य

स्यापि स्वगाव्यवहितत्वात् स्वजनकाधिकरणानधिकरणमाध्यमेव रक्षणस्य कार्य्यमिद्धानुकूलत्वाननुकूलत्वात् । यदा यत्र घटाधिकरणत्वं तत्र दण्डाधिकरणक्षणोत्तरत्वमिति नियम उत्तरत्वस्य पूर्वत्वनिरूप्यत्वात् पूर्वत्वस्य नियम एव मत्यव्यवहितपदमधिकं प्रयोज्य आव्यवहितपदाद्यसम्भवात्, समभेदप्रयोजनन्तु उत्पन्नोत्पन्नापूर्वकस्पन्दादिरेव। न च यत्र स्वगाधिकरणत्वं तत्र यागाधिकरणाव्यव-

सुख-दुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वादनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च। यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्। अथानुत्पादस्य प्रागभावस्येवासाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्यगतिकतया कण्टकनाशवत् दुःखसाधननाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा उभयथापि दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव। न च तयोरपि पुरुषार्थत्वमिति वक्ष्यते। नैवम्। दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसाध्यत्वेऽपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति। अथ चरमदुःखे उत्पन्ने तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेत्। न। प्रतियोगिवत्तत्त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्

स्थितोत्तरक्षणस्थमित्यमभावात्तदप्रवेशः स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायेन तथा नियमात्, अत एव तथा नियमरक्षार्थमपूर्वकल्पनं। न चैवं तत्र ध्वंसस्यापि स्वाङ्गतया तेनापि तथाभूतनियमनिर्वाहादपूर्वकल्पनं, तेन तथा नियमनिर्वाहेऽपि विरोधान्तरेण तज्जनकतायां यागस्यानन्यथासिद्धत्वमविरोधेन

तेन विना तदनुत्पत्तेः । अत एव मुक्तस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नासदादीनाम्। नन्वदुःखं नोत्पन्नमस्ति तेन स ध्वंसो नासदादीनामिति चेत्, अनादौ संसारे तत्कुतो नोत्पन्नम्, स्वकारणाभावादिति चेत । न। अन्वय-व्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्यान्विष्यमाणस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युत्पादकोऽस्याच इति सर्वाभ्युपगतम् मुक्तिः सा अन्या वा। नन्वेवं ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन लोके दुःख-तत्साधनयोरपि उपादानदर्शनात् अनागतकुम्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिः। चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्य.(१) अयत्नसिद्ध-

वक्ष्यते । वस्तुतस्तु नियमफलसमवधाननियम तत्समवधाननु तत्समवधानविरोधभाव तद्विरोधी च प्रतिबन्धकसमवधानाभाव इति तत्त्व। अत एव क्षुधाभपिताप्यन्यथासिद्धत्वेन वारणीयोऽन्यथा क्षुलाक्षेम यावद्धितनादव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वेनैव तन्निरासे तद्वारणायान्यथासिद्धिं स्वीक्रियेत । वस्तुतस्तु उभयथापि नियमो यदा कार्य्याव्यवहितपूर्वक्षणस्तदा दण्डो यदा घटस्तदा दण्डाधिकरण-

(१) चरमदुःखध्वंसो नोद्देश्य इति क० ।

दुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेत्। न। समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्यत्वात् दुःखासम्भिन्नसुखवत् तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्युक्तम्। एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्षत्वम् तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससम्बलनदशायान्तु तथा व्यपदेशः प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोभावे सम्वलिते अन्धतमसपदप्रयोगवत् यथा सम्वलित एव द्वाविति बुद्धि-व्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि सम्वलनार्थमित्यपास्तम्। मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात् अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसादृष्टेः अजन्यस्य पुरुषार्थत्वक्षतेः अन्धतमसादौ तथा सम्बल एव प्रयोगात्। एतेन संस्काराजनकभोगविषयदुःखध्वंसः संस्काराजनकानुभवभवध्वंसो वा मुक्तिः, न चातिव्याप्तिः, जनकत्वस्याजनयत्यपि भावादिति निरस्तम्। अपुरुषार्थत्वात्।

यत्रोत्पन्नक्षण इति याच्यः कालिकथ्यापेक्ष तथैव पर्यवसानात्, नियमोऽवच्छ्रभावस्तथाच कार्य्यपूर्वक्षणे यस्यापर्यवसानमित्यन्ये। पूर्ववर्त्तित्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावस्य विशेषणं केन प्रागभावेऽतिव्याप्तिः किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं कार्य्यस्य च धर्म्मस्य हेतुत्वं अधिकरणतायास्तथैव सम्भवात् अधिकरणत्वेन

अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसो मोक्षः लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वात्। अथाहिकण्टकादि पापं वा नाश्यताम् तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दिश्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनम् न तु दुःखसाधनाभावः सुख-दुःखाभावेतरत्वादिति चेत्। न। दुःखानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनानादितया असाध्यत्वात्। न च तत्पालनं साध्यम् पालनं हि न तत्स्वरूपं तस्यासाध्यत्वात्। नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वात् अनभ्युपगमाच्च। नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्यापि असाध्यत्वात् समय-तदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः।

तस्य जनकत्वात् चणस्य चापूर्ववर्त्तित्वात् तस्य च तादृशचणवृत्तित्वमस्त्येव। प्रागभावस्य न प्रतिजनकोऽन्योन्याश्रयात्, नापि विनाश्यभावे विनाशस्य प्रागभावगर्भतयाऽन्योन्याश्रयादुत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वचने चोत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपत्वेऽन्योन्याश्रयात्। नापि प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकं यावत् पर्यायस्वसमानकालीनकादाचित्काभावतया तन्निर्वचने प्रलयकालीनपरमाणुक्रियाप्रागभावाद-

अथ दुःखे द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषात् तदभावेऽपि इच्छा तया तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेत्। न। यदिच्छया यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव त-

---

व्याप्त्यापत्तेः किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावः। न च तादृश-समयाप्रसिद्धिः, गन्धवत्त्वं स्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कादा-चित्कमात्रवृत्तिजातित्वात् चैत्ररूपवदित्यनुमानात् तत्सिद्धेरिति। अथ वदन्ति भवतु यथा कथञ्चिदेवं गन्धानाधारसमयसिद्धि-स्तदनधिकरणत्वं प्रागभावस्य कथं ग्राह्यं, न हि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा प्रभवति, अनुमानन्तु सम्भवेत् तत्सिद्ध्युत्तरं तथा चानुमान-प्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्याञ्चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्याश्रयः। किञ्चोक्तं यदि प्रागभावत्वं तदा गन्धानाधारसमयो नास्तीति प्रवधारितमतो मीमांसकादेर्घटो भविष्यतीति प्रत्ययानुदयापत्तेः विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्त्वात्। अपि च यद्युक्त-प्रागभावावच्छिन्नसमयत्वं हेतुत्वं तदा ध्वंसस्याहेतुकतापत्तेः तत्प्रा-गभावो हि प्रतियोगी तत्प्रागभावो वा, आद्ये अभावपदवैयर्थ्यं गन्धानाधारसमयानाधारमात्रस्य प्रागभावतया व्याप्यत्वाभावात्, अन्त्ये ध्वंसजनकस्य प्रतियोगिप्रागभावावच्छिन्नत्वेऽसत्त्वात्। न हि प्रति-योग्यपि घटप्रागभावावच्छिन्नसमये। किञ्च गन्धानाधारत्वगर्भत्वत् मीमांसकानाधारत्वगर्भतयापि सन्निवेशनात् तद्गर्भाकारत्वमपि वि-धेन तथा च विनिगमनाभावादुभयगर्भाधारत्वज्ञानपर्यवसायितापत्ते-मदृष्टमनुगम। अपि च गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयकालत्वे

त्प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात्। अथ चिकीर्षायोनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपाये चिकीर्षाविरहात्, न तु द्वेषयोनिप्रयत्ने

नाशाभावः युगपन्नाशे नाशाभावात् तस्य च यावद्ध्वंसप्रागभावाधारसमयसम्बन्धितया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्कारणेऽपि तद्धर्मकारणलक्षणव्याप्तिसन्देहः एवञ्च धर्म-विशेषणतासन्देहात् तद्वारणविशेषणदानमप्ययुक्तमित्यादि। अत्र ब्रूमः, आकाशपदाच्छब्दाश्रयत्वाद्युपलक्षिताकाशपदार्थोपस्थितिवद् ध्वंसानाधारत्वेन समयोपाधिविशेषोपलक्षितस्य प्रतीतिः, तथाच तत्समयविशेषानधिकरणाभावत्वं इदमपि लक्षणमनुगमकं न तु घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययविषयोऽप्युपाधिरननुगतोऽननुभवाच्च, किन्तूत्तरसमयावच्छिन्नघटाभाव इदानीमित्येव घटो भविष्यतीति विषयः। घोत्तरत्वस्य ध्वंसगर्भतया अन्योन्याश्रयः, उत्तरत्वेन समयविशेषस्योपलक्षितस्यैव प्रत्ययविषयत्वात्, अथोत्तरत्वधीरुत्तरकालिकी अनुगमाय एवञ्चानुगमे विनाशभावविद्यमानतयैव भविष्यत्ता विनाशत्वेन च तज्ज्ञानात् नान्योन्याश्रयः, किन्तु वस्तुतो विनाशस्यैवेदानीं नास्तीति ज्ञानं, एवञ्चाकाशपदात् कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवत् कदाचिद्ध्वंसानधिकरणत्वेनापि समयोपलक्षणात् न कापि क्षतिः। तत्समयविशेषश्चावर्त्तमाभावावच्छिन्नसमयसम्बन्धेन हेतुतया न च प्रत्यक्षमनुगमः, न ह्याकाशपदाच्छिन्नतयोपलक्षितोपस्थितिः, तथा तच्छून्यतापत्तेः। अत एव च

अनिष्टसाधनताज्ञानाद्वृश्चिकण्टकादौ द्वेष्ये द्वेषात् त-न्नाशानुकूलो यत्न उत्पद्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो

तत्समयानाधारत्वमपि सुग्रहं पूर्वकालिकतत्समयविशेषसत्त्वे सतीदानीमसत्त्वेन भगन्धानाधारसमयानाधारत्वेनानुमानात् । न च दृष्टान्तदुर्भिक्षं, गगनस्यैव तथात्वसम्भवात् । एवञ्च समयविशेषानाधारत्वप्रतियोगिकाभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं स्वहेतुत्वमिति निर्गलितम् । अत एव तत्प्रतियोगिकाभावत्वाभावाभावपदमप्युपात्तं, अन्यथा ध्वंसाभावे तत्कोपादीयेत तदुपादाने च घटप्रागभावेन घटप्रागभावातिव्याप्तिः प्रसज्यते ।

यत्तु युगपन्नाशे नानाभावाद्धन्यानाधारसमयस्य सर्वंसुक्तित्वे नानाभाव इति, तन्न, यावद्भवनाशेऽदृष्टाभावात्, अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यनाशकतयाऽवस्थितौ सर्वस्याप्युपपत्तेः, तथाच दृष्टाभावाद्द्वारकार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाशः । वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगिवत् तावत्परिचायक एव धर्मविशेष इत्युक्तमिति न काप्यनुपपत्तिः । भवद्युक्तरूपा कारणता वा जन्मान्तरसंस्कारादेव स्तनपानात् प्रवृत्तौ स्वहेतोति विशिष्टस्यैव कारणात् कान्योन्याश्रयादिरित्यपि वदन्ति । ननु कारणत्वादन्येन प्रकारेण सिद्धभावोऽन्यथासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय' सिद्धिपदस्य चोत्पत्तिपरतया नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः ज्ञप्तिपरत्वेऽसम्भव' हेतोरपि प्रमेयत्वादिना ज्ञानात् इति योगार्थमपहाय रूढमन्यथासिद्धिपदार्थमाह, 'अन्यथेति । यद्यपि पञ्चधान्यथासिद्धिः ग्रन्थान्तरे निबद्धास्ति सम्भवति च तथावच्छेदक-जनकजनकयोस्तिसृभिरसङ्ग्रहात् । न च

यत्प्रतिबन्धकं विना स्वविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति अन्यथा प्रयत्नद्वैविध्यानुत्पत्तेः । अत एव फलं

'येन सहे'त्यनेन दण्डरूपवद्दण्डत्वमपि संगृहीतमिति वाच्यम् । तत्र हि साहित्यप्रतियोगिना दण्डेनान्यथात् इति प्रतियोगित्वमन्यथासिद्धमित्यर्थः, प्रकृते च साहित्यप्रतियोगिदण्डत्वमेवावच्छेदकं दण्डेनान्यथासिद्धं इति महान् भेदः, तथाप्यवच्छेदक-जनक-जनकयोस्त्रिभिरेव सङ्ग्रहाददोषः । 'येनेति येनान्वय-व्यतिरेकवता सह यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते तेनान्यथासिद्धिमता तत्पूर्ववर्त्यन्यथासिद्धमित्यर्थः, पृथगित्यादिविशेषणपूरणात् नावच्छेदकदण्डत्वादिना दण्डादिरन्यथासिद्ध इति भावः । अत्राप्यन्यथासिद्धिमत इत्यपि पश्चेति विशेषणं पूरणीयं, तेन दण्डो न दण्डसंयोगेनान्यथासिद्ध इति ध्येयं । एवं विशेषणद्वयमहिम्नैव यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्यथोद्भूत-तेजसोः । न चैवमपि तद्द्विनिगमकाभावात् दृढत्व-दण्डत्वयोरपि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः, दृढत्वस्य चक्रभ्रमिजनकत्वस्यान्वयाद्यनुविधानाभावादिति दिक् । 'अन्यं प्रतीति, न चैवमाकाशस्य स्वसंयोगं प्रति अन्यथासिद्धिः शब्दपूर्ववर्त्तितामग्रहात्तेनापि द्रव्यत्वेन तत्पूर्वभावग्रहात् । न च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य ज्ञानहेतुतापत्तिः, बाधकाभावेन नियतपूर्ववर्त्तित्वाग्रहादन्यथासिद्धमवेयाच्च ।

यत्तु यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीत एव तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते इत्यवश्यं वाच्यम् अन्यथा स्वर्गेण यागान्यथासिद्ध्यापत्तेः तथाच शब्दपूर्ववर्त्तित्वग्रहेऽपि न संयोगान्यथा-

विनैवोत्कटक्रोधान्धानां आत्मघाते प्रवृत्तिरिति चेत्। न। प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमात्रात् दुःखैकफलके

सिद्धिरिति । तच्च । विभागद्वित्वादावेवमप्युक्तप्रकारानुसरणात् । अत एव दिक्कालादावपि परत्वादिनान्यथासिद्धौ कार्य्यमात्रे आधारत्वेन तत्पूर्ववर्त्तितायहात् ।

यस्तनस्त्वन्यमित्यस्य यमित्यर्थः, तेन यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीत एव इत्यर्थः। न च परत्वादि तथा, अन्यपूर्ववर्त्तित्वग्रहेऽपि सम्भवे नियमाभावात् । अत एव कुम्भकारपिता अन्यथासिद्धौ प्रविशति, येन तत्त्वादिनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वैव घटं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् घटोत्पत्तौ तस्य साक्षादसमवधानेन कुम्भकारद्वारैव समवधाननियमात्तस्यानन्यपूर्ववर्त्तितायहपूर्वकस्यैव घटपूर्ववर्त्तिताग्रहस्य सम्भवात् । न हि पूर्ववर्त्तितामात्रं हेतुत्वं, वेमजातीयस्यापि घटपूर्ववर्त्तितया हेतुत्वापातात्, किन्तु नियतपूर्ववर्त्तित्वं नियतपूर्वसमवधानरूपं[1]। न च कुलालपितृत्वमज्ञात्वा कुलालपितुः समवधानं घटोत्पत्तौ प्रत्यक्षं, तदानीं तस्य समवधाननियमात् । अत एव चक्रभ्रमिजनकदण्डत्वेन हेतुत्वेऽपि न दण्डो अन्यथासिद्धः तद्ग्रहावस्थाने दण्डत्वेनापि पूर्ववृत्तित्वग्रहसम्भवानियमाद्युगपदेव चक्रभ्रमि-दण्डयोः पूर्ववर्त्तित्वग्रह इत्यनुपदमाकर एव स्फुटत्वादिति ।

'अन्यचेति पृथगन्वयाद्यनुविधायित्वे सति लघुनियतपूर्ववर्त्ति-समवधाननियत इत्यर्थः, तेन लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च लघु-

---

(१) कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नकार्य्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमित्यर्थः ।

प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धानामपि तात्कालिकः फलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धानामिव पर-

---

घटत्वादिनियतपूर्ववर्त्तिना तद्व्याप्यस्यानेकद्रव्यस्यान्यथासिद्धावन्यनेत्यभावादव्याप्तिः, 'पूर्ववर्त्तिन' इति पञ्चम्या हेतुत्वप्रतिपादनात् हेतुत्वघटेऽन्यथासिद्धत्वस्य ग्रहः तद्ग्रहे च तदभावगर्भहेतुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयः यागस्याप्येवमन्यथासिद्धत्वेऽन्यथासिद्धिपदादेव तद्वारणे तद्वारणाय नियतपदोपादानञ्च व्यर्थमित्यादीनि दूषणानि अवधेयानि भवन्ति। अत एव दण्डत्वादेरपि न पृथगन्यथासिद्धिरुक्तैव संगच्छते एवावच्छेदकीभूतो दण्डसंयोगादौ दण्डेनान्यथासिद्धिः। नन्वेवमिन्द्रियसंयोगादावपि इन्द्रियमन्यथासिद्धं स्यादिति चेत्,न, लघुपदेन निरासात् लाघवस्य वस्तुविवेचनया प्रथमोपस्थित्या च उभयथाप्यभावात् इन्द्रियपूर्ववर्त्तितायहस्य प्राच्यत्वादिति दिक्।

यत्तु प्रतियोगिजन्ये ध्वंसस्यान्यथासिद्धिस्तुरीयेति(१)। तन्न। पूर्वोदितैव तदन्यथासिद्धेरुक्तक्रमेण सम्भवात्। न च वैपरीत्यं, विरोधस्योक्तत्वात् अपूर्वे वक्ष्यमाणत्वाच्च। ननु यागापूर्वयोर्युगपदन्वयानुविधानमस्ति अस्ति च अन्यस्य लघुनि स्थितत्वमिति यागस्यान्यथासिद्धत्वं स्यादित्यात, 'यागेति, प्रथमोपस्थितत्वेन यागस्यैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहात् न तु युगपत्तदाह, 'न सत्रगम्यमान इति। न चापूर्वमेवान्यथासिद्धमस्तु, पृथगन्वयाद्यनुविधानादिति। नन्वेवं कुलालेन स्थापितापि नान्यथासिद्धः स्यादित्यत आह, 'यद्वेति, तत्र कुम्भपूर्ववर्त्तिनियततया अन्यस्य पूर्ववर्त्तितायच नियतपूर्ववर्त्तितया

---

(१) चतुर्थान्यथासिद्धिरित्यर्थः।

दारादावपि प्रवृत्ताविति। तन्न। दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात्। न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखसाधनविघ-

घोभयथा सिद्धत्वादिति भावः। 'यथेति, तत्र द्वारीभूतस्य पृथगन्यथाप्रत्युविधानेनोक्ताया अन्यस्या वा अन्यथासिद्धेरसिद्धेरिति भावः। ननु एवं घटाभिन्नकदण्डस्यापि कुलालवदन्यथासिद्धत्वमत आह, 'दण्डेति, तत्र द्वयोरपि समप्रधानभावेन स्वातन्त्र्येणापि नियतपूर्ववर्त्तितायाः इत्यवधारणसम्भवात्, 'बाधकाभावेनेति। यद्यपि प्रमाणेन यत्र लघु-गुरुविषयतानियमस्तत्रैव लाघवं सहकारि, न त्वेकस्य लघुविषयतासम्भवोऽन्यस्य गुरुविषयकस्य प्रमितिजननविरोधी, गुरुभावस्यासिद्धिप्रसङ्गात् विषयान्तरे मानान्तरे लाघवावतारस्य सर्वत्र सुलभत्वात् इति। नैवं। यत्रैकत्वसिद्धिरपरावगमे विरोधिनी तत्रैव लाघवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिबन्धकत्वात्, न च गौरवावतारो भिन्नयोरैक्यस्य वा इत्यत्राविशेषादिति सङ्क्षेपः(१)।

प्रसङ्गसङ्गतिमवतारयति, 'परमेति, वक्ष्यमाणप्रवृत्त्यादिकमप्यनुमानाद् भवतीति, 'परमेति, यद्यपि श्रुतिर्न साक्षान्मोक्षहेतुतामाह, तथापि "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीत्याद्यनुवादसमभिव्याहृतश्रुतेः ज्ञानद्वारा मोक्षजनकतेति भावः। साक्षात्कर्त्तव्य इत्याद्याकारश्रुतिरर्थपरतया निर्द्दिष्टा, "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमाकारिकैव श्रुतिः, अस्या अर्थः मुमुक्षुणा आत्मा द्रष्टव्यः मुमुक्षोरात्मदर्शनमिष्टसाधनमिति यावत्। आत्मदर्शनोपायः

(१) अस्मत्सन्निधानस्थपुस्तकयोरेकस्मिन् पुस्तके यत्रैव समाप्तिसूचकवाक्यमस्ति।

ष्ठानद्वारा तस्यापि क्षतिसाध्यत्वात्। दुःखसाधनसमवधानदशायां क्षतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यपिम-

म इत्याह, 'श्रोतव्य इत्यादि, तेनार्थक्रमेण शाब्दक्रमस्त्यक्तो भवति अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादिवत् तथाच श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि आत्मसाक्षात्कारजनकानीत्युक्तं भवति। अत एव श्रुतेस्तथैवाकार इति भ्रमो न कर्त्तव्यः। 'समानेति, इदानीन्तन-दुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय तादृशं विशेषणं, इदानीन्तनस्य तत्स-मानकालीनत्वात्, तावन्मात्रे च कृते इदानीन्तनसुखनरकादि-दुःखध्वंसस्यापि चरमदुःखप्रागभावसमानकालत्वात् अतो दुःख-ध्वंससमानाधिकरणत्वेन दुःखप्रागभावो विशेषितः। न चैवम-प्युपान्त्यदुःखध्वंसे अतिव्याप्तिः, न च दुःखध्वंसो भोगेन न च विशिष्टज्ञानवद्विशेषणज्ञानमपेक्ष्य इतीष्टज्ञानकाल एव दुःखनाशात् भोगेन दुःखनाशेऽपि दुःखान्तरस्य विषयज्ञानादिविलम्बेनोपान्त्य-दुःखध्वंसानन्तरमेव चरमदुःखनिवृत्तेः। वस्तुतस्तु दुःखप्रागभावा-सहवृत्तित्वं दुःखविशेषणं न ध्वंसविशेषणं अतो नातिव्याप्तिशङ्का चरमप्रागभावसमानकालत्वादुपान्त्यस्येति अतो दुःखध्वंसो न प्रकृत-साध्यातीतादावभावेन विकल्पासम्भवादित्यवधेयम्(१)।

इति महामहोपाध्याय-मैथिलश्रीजयदेवविरचित ईश्वरानु-मानालोकः समाप्तः।

(१) अस्माकमादर्शपुस्तकद्वये 'ननु नासौ पुरुषार्थं चतोऽदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात्' इत्यादिमूलभागस्य व्याख्यानादर्शनात् समाप्तिसूचकवाक्य-दर्शनाच्च एतन्मतेन तादृशमूलभागस्य व्याख्यानाभाव आलोककृता न कृत इति वयं मन्यामहे अतस्तादृशमूलभागो व्याख्यारहित एवात्र मुद्रितपुस्तके सन्निवेशित इति।

संभवे प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्य-न्वय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात्। घटेऽपि कृतौ सत्या-मग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तया विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम् न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात्। कृतिं विना न यत्स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेत्। न। कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षण-इत्यावश्यकत्वात्। अत एव योगवत्क्षेमस्याप्यनाग-तानिष्टानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे। ननु प्रायश्चित्तनाश्यपाप-जन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमाव-श्यकम् तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् नास्ति चेत् तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्राय-श्चित्तमफलम्, तस्माद् दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभा-वस्य साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानाद् दुःख-साधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थि-तयेति तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारो वायसदशन-विचारवत्। अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तद-भावात् पापं न दुःखसाधनमिति तन्नाशार्थं प्रवर्त्तेत तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्व-नियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गते पाक्रिया पापा-

वस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेत्। न। प्राग-
भावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थ-
त्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि तस्य दुःखजनक-
त्वसम्भवात्। प्रायश्चित्तात्पापनाशः स्याद्वेनेति प्राग-
भावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यू-
हैवेति। उच्यते। तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव
दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात्। स च पापनाश-
द्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न नि-
ष्फलं प्रायश्चित्तम्। तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं
जननीयमिति चेत् सत्यम् किन्तु पापान्तरमासाद्य।
न चैवं प्रायश्चित्तमफलम्, दुःखानुत्पादेन तस्य सफ-
लत्वात्। न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तर-
मेव फलम् तच्च तत्र नास्तीत्यफलत्वम्, स्वरूपसत एव
तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च। अतोऽनेन पापेन
दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं(१) प्राय-
श्चित्ते प्रवृत्तिः। एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो
नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाश्यत्वेनानिर्मोक्ष-
प्रसङ्गात्, न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगवतो
दुःखमपकर्मोपदेशकत्वेनानाप्तत्वम्, तस्य पापध्वंसे-

(१) समानपापनाशार्थमिति क०।

नैव सफलत्वात् प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधन-पापनिश्चयात् तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम्। दुःख-साधनध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्। पापान्तरेण त-त्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्माद्दुःखं मे मा भूदित्यु-द्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधनध्वंस इति स्थितम्। अपि च न तावद् दुःखमयसंसारबीजमिथ्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः तत्त्वज्ञानात् तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वद-शायां मुक्तिप्रसङ्गात्। नापि शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादि-तन्नि-दानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैक-नाश्यत्वेन तत्त्वज्ञानानाश्यत्वात् भोगद्वारा तन्नाशस्य चापुरुषार्थत्वादिति।

अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः, यद्यपि पर-दुःखात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च। तथापि दुःखसाधनध्वंस एव स्वर्गत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एव। न चैवमावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीत्यत्यन्ताभावत्वेन मुक्ति-श्रवणाच्च। यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषार्थो-

ऽत्यन्ताभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च। अहिकण्टकादिनाशस्यापि तत्तद्व्यक्तिसाध्यदुःखात्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यतेति। तन्न। अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वं इत्युक्तत्वात्। किञ्च नानागतस्वद्वृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः मुक्तस्यानागतस्वद्वृत्तिदुःखस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा अमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च। नाप्युत्पन्नस्य स्ववृत्तिदुःखस्य, तद्वृत्तेस्तत्त्वात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखाभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च। नापि परकीयदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात्। अपि च दुःखसाधनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानमस्ति। दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धि-व्यपदेशौ स्त इति चेत्। न। तस्य समानाधिकरणदुःखासमानकालदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तौ अतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात्। एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंसर्गाभावो मुक्तिः घटादेश्च न मुक्तत्वम् दुःखसाधनध्वंसविशेषिणैतद्योगिनो मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात योग-रूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्ववदिति निरस्तम्।

प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात्।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः। न च तस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्म्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात् कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्म्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति, तया विना अधर्म्मेण दुःखजननाच्च तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात्। व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमष्टिकापूरकादिनाशप्रायश्चित्तक्षेमार्थिप्रवृत्तिस्थले। न चैवं युगपदधर्म्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तस्यैव कृतिसाध्यत्वपर्य्यवसानादिति वाच्यम्। अधर्म्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्। दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति। अतएव "दुःख-जन्मेत्यादिसूत्रमपि[1] संगच्छते। अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पा-

(१) दुःख जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः इति न्यायसूत्रम्।

दाद्धेतुत्वेनासङ्गतं स्यादित्याश्रियतेति। तदतिश्यवीयः तया ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमान्मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः। अधर्म्म-शरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः। प्रतियोगिजनकनाश्यजातीयत्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशोवस्तुतोनित्य एव स इति चेत्। न। नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाश्यजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकनाश्यत्वेन तस्यासाध्यत्वाच्च। अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि तस्याभावात् भावे वा अमुक्तत्वापातात्। नापि समानाधिकरणमतीतं वर्त्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात्। नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात्। न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अह्निकण्टकादिनाश्यप्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं

भङ्गश्च प्रतियोगि। ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेः तुल्यायव्ययत्वात्। न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्। अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वे पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत्। न। सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात्। न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखहानार्थं प्रवर्त्तते[१]। वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य शिरो मदीयं यदि याति यास्यतीति कृत्वा[२] परदारादिषु प्रवर्त्तमाना वरं वृन्दावने रम्ये इत्यादिवदन्तो नात्राधिकारिणः, ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे[३] कियन्ति दुःखदुर्द्दिनानि कियती सुखखद्योतिकेति कु-

(१) दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तन्ते इति ख०।

(२) यदि याति यास्यतीति यात्वेति ख०। यदि याति यात्विति पा०।

(३) संसाराधारकान्तारे इति ख०।

पितफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति(१) मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् । अथ, दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः॥ पुरुषार्थत्वेन सुखवत् ज्ञायमानत्वनियमात् । न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखस्याभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानञ्च स्वकारणाधीनं, न तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते, न तु सुखं जानीयामिति, सुखमेव तथा न तु तदवगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति, न ते विवेकिन इति चेत् । न । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागत-

(१) अयमत्र भावः यथा सन्तापसन्तप्तः कश्चित् पुरुषो बहुमत्तकसर्पफणाच्छायायां सन्तापशान्तिमिच्छति तथैवास्मिन् संसारे इतस्ततोऽज्ञातदुःखपारावारनिमग्नोऽयं कान्ताजनमुखचुम्बनसम्भवसम्भोगजन्यमानसुखमपि नानादिमदुःखसम्पन्नं प्राप्नोति ।

दुःखध्वंसोऽपि विषयः, तथाचाग्रिमक्षणे तद्ध्वंसस्तद्विषयकञ्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्त्तमानाध्यक्षिरमनुभूयते। ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्वात् न ज्ञानं मुक्तिविरोधि। प्रमाणन्तु(१), दुःखत्वं देवदत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति(२) कार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वात्(३) सन्ततित्वाद्वा एतत्प्रदीपत्ववत्(४)। सन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वम्(५)। एवं सुखत्वादावपि साध्यन्तेन

(१) प्रमाणन्तु मुक्ताविति क०।

(२) अत्र स्वपदं पक्षपरं।

(३) नित्यानित्यसाधारणगुणत्वादिकमादाय स्वाश्रयनित्यगुणासमानकालीनध्वंसाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणाय मात्रपदं।

(४) एतद्दीपत्वावच्छिन्नविभिन्नकालोत्पन्नभिन्नव्यक्तिविशेषा दृष्टान्तविशेषविषयः।

(५) कार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वमित्यत्र मात्रपदं द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय। एतत् न च ध्वंसत्वे व्यभिचारः, कार्य्यपदेन भावकार्य्यविवक्षणात्। एतत् सर्व्वं महाप्रलयमङ्गीकृत्य उक्तं। अथ महाप्रलये मानाभावस्तथाच कार्य्यमात्रवृत्तित्वस्य घटत्वादावपि सत्वेन तत्र च नियतसाध्यविरहात् व्यभिचारः अतस्तदनङ्गीकारपक्षेऽपि हेत्वन्तरमाह, सन्ततित्वादेति, नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वस्य एककालीनकार्य्यद्वयावृत्तित्वे सति कार्य्यमात्रवृत्तित्वं, अत्र कल्पेऽपि घटत्वादौ पूर्व्वोक्तव्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, स्वरूपासिद्धिवारणाय एककालीनेति, गगन-घटसंयोगादित्वे व्यभिचारवारणाय विशेष्यदले मात्रपदं। एतत्कल्पे देवदत्तदुःखत्वमेव पक्षः, दुःखत्वमात्रस्य पक्षत्वे तु तत्र हेतुघटकसन्ततित्वविरहात् स्वरूपासिद्धिः, स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वञ्च महाप्रलयानङ्गीकारपक्षे एवैतत्कल्पानुसरणादिति ध्येयं।

सकलोच्छेदे मोक्षः। न चाप्रयोजकत्वम्, सर्वत्रोच्छेदे मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात्। प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् निवृत्तिः सम्भवत्येव, "आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिश्च प्रमाणम्। रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेः(१) अधिकारिविशेषणत्वात्(२), 'सः' आत्मज्ञः, 'न पुनरावर्त्तते' न पुनः शरीरी भवतीत्यर्थः। "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः" इत्युपक्रम्य "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इति श्रुतिश्च मानम्।

आचार्य्यास्तु। "अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम्, वावसन्तमिति यङ्लुकि। तेन संसारितादशायां सुखमात्रमशरीरत्वेन नान्यथासिद्धिः। ननु द्वन्द्वस्वरसेन(३) मिलित-

---

(१) तथाच यथा हि रात्रिशब्दवाच्यानां "ज्योतिष्टोमादिवाक्योत्पन्न-कर्मणाम् अधिकाराकाङ्क्षायां अनन्तश्रुतस्वर्गादिफलस्य गौरवात् विश्व-जिन्न्यायापवादेन "प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्रापि अर्थ-वादिकापुनरावृत्तिरेव फलमिति भावः।

(२) अधिकारिनियमादिति ख०।

(३) 'द्वन्द्वस्वरसेन' प्रियञ्च अप्रियञ्च प्रियाप्रिये इति द्वन्द्वस्वरसेनेत्यर्थः।

सुख-दुःखोभयनिषेधः प्रतीयते, स तु नित्यत्वप्राप्त एव, एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः। न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेत्। न। द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि[1] वाक्यभेदाभावात् धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव। न हि तत्र मिलितच्छिदा अपि च न प्रियाप्रियरूपं किञ्चिदस्तीति, मिलितनिषेधोऽप्येकैकान्वये प्रत्येकाभावे वा भवेत् तत्रैकान्वयस्याशरीरे अयोग्यत्वात् प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्यतीति, अत एव सर्वमुक्तिरपि सर्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे सिद्धेः। अन्यथा मुक्तिरपि न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात्[2]। यदि चापरात्मान एव केचित् तदा तच्छ्रुत्या मोक्षार्थं न कश्चित् प्रवर्तेत। शम-दम-भोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नेन[3] श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेत्। न। संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेषणशमादिमत्त्वेन। सामान्ये बाधके सत्येव योग्यताया विशेषनिष्ठत्वात्। किञ्च शमादयः श्रुतौ सहकारितया बोधिताः न

---

(१) निषेधान्वयेऽपीति ख०।

(२) अत्रैव व्यभिचारादिति ख०।

(३) 'भोगानभिष्वङ्ग' भोगेषु अनासक्तिरित्यर्थः।

तु योग्यतया तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः शमादिकमपि हि कार्य्यं तथापि संसारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात्। न च नित्यसुखाभिव्यक्ति-र्मुक्तिः, सा हि न नित्या मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात्[१]। नोत्पाद्या, तद्धेतुशरीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात्। न च संसारिदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात्। अत एव स्वर्गादौ शरीरकल्पना। किञ्च तज्जनकं[२] न ताव-दात्म-मनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात्। विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्ति-प्रसङ्गः। नापि योगजो धर्म्मः सहकारी, तस्योत्पन्न-भावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः। न च तज्ज-न्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृ-त्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्ष-याद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तद्धेतुरतएव तस्या-नन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेत्। न। शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च। न च

(१) अविशेषापातादिति ख०।

(२) किं वा तज्जनकमिति ख०।

मोक्षार्थिप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितयापि तदुपपत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे, प्रतिष्ठितं" इत्यादिश्रुतिर्मानमिति चेत्। न। उपजननापायवतोर्ज्ञान-सुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात्। अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतया अनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्ये सुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः। यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते। न च वाक्यभेदः, वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेत्। न। आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन, तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचर-साक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदननुभवे वा आत्मनोऽपि अनुभवो न स्यात्। अथात्मभिन्नं नित्यसुख-मनुभूयत एव सुखत्वं तत्र नानुभूयत-इति चेत्, न, सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः।

एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्काराद्विद्यानिवृत्तौ वि-

ज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मा अपवर्गे वर्तते इति वेदान्तमतमप्यास्तम्। स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च। अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत्, अविद्या यदि मिथ्याज्ञानं, अर्थान्तरं वा, उभयथापि सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्।

त्रिदण्डिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मोक्षः, लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरञ्च एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुख-दुःखावच्छेदकानीत्याहुः। तन्न। शरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतया अपुरुषार्थत्वात्। न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य च विरोधेनाभावात्। नाप्यनुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः, आवश्यकत्वेनानुपप्लवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वेन चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च। न हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिवैयर्थ्यापत्तेः। नापि दुःखहेतुत्वेनात्मनो हानमेव मुक्तिः,

सुख-दुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महा-नस्यायत्नसिद्धेः अतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात्।

यत्तु योगर्द्धिसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्ति-मुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां मुक्तिमासादयतीति मतम्। तन्न। परममुक्तेरपुरु-षार्थत्वापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेना-प्रवृत्तेश्च। मोक्षे च सर्वाश्रमाणामधिकारः आश्रम-चतुष्टयमुपक्रम्य "स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति श्रुतेः, सङ्कोचे कारणाभावात्। आकाङ्क्षाया अविशेषेणान-न्तर्यस्याप्रयोजकत्वात्। कथं तर्हि "मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्त्तितः" इति प्रव्रज्यां मोक्षाश्रम-माहुः, गृहस्थस्य च पुत्र-दारादिसङ्गो दुर्वार इत्य-साधारण्येन तथोपदेशात् तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि मुच्यत इत्यागमाच्च। एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षा-त्कर्त्तव्यः" इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यः शरीरादिभिन्न-मात्मानमवधार्य शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बो-धितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति। न च शाब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसवा-सनमिथ्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः,(१)

(१) "तथानुपपत्तेरिति ख॰।

अतः श्रुति-स्मृत्युपदिष्टयोगविधिना[1] चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्यासनजन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञाननिहननसमर्थं[2] आसाद्य दोषाभावात्प्रवृत्त्यादेरभावे अनागतधर्मानुत्पादेनानादिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते। उपदेशमात्राच्छरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्कुलकस्य[3] नाशङ्कामलक्षालनमिति मननमावश्यकम्। तथाच मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापवर्गहेतुत्वं बोधयति, मननस्य तदेकसाध्यत्वात्। एवञ्च शम दम-ब्रह्मचर्याद्युपबृंहितयावन्नित्य-नैमित्तिक-सन्ध्योपासनादिकर्मसहितात् तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः। स्यादेतत् ज्ञान-कर्मणोर्न समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च। नाङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न कर्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात्। नापि प्रयाजादिवदारादुप-

(१) श्रुति स्मृत्युपदिष्टविधिनेति ख०।
(२) संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमिति ख०।
(३) पश्चिमस्येदयं।

कारकम्, स्ववाक्यतएव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फल-वत्सन्निधावफलत्वाभावात् उपपत्तिविरुद्धस्य ज्ञान-कर्मसमुच्चयः काम्य-निषिद्धयोरभावात्(१)। नाप्यसङ्क-ल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरो-धात्। अत एव न यावन्नित्य-नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि। नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्वज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः।

"न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते"॥

इति स्मृतेः। न चाननुगतमपि साधनं, स्वर्गवदप-वर्गे प्रकारभेदाभावात्। न चापवर्गार्थिकर्त्तव्यतया कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यात्। तस्मात् "सन्न्यस्य सर्वकर्माणीति स्मृतेः सर्वकर्मसन्न्यासो ज्ञान-मात्राच्च मोक्ष इति। मैवम्। स्व-स्वाश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञान-कर्मणो-स्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात्। तथाच श्रीभग-वद्गीता। -

"स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः"॥

(१) काम्य निषिद्धयोस्त्यागादिति ख॰।

श्रीविष्णुपुराणे।

"तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते" ॥

हारीतः।

"उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः।

तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्" ॥

श्रुतिश्च, "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च" इति एतन्मूलकमेव,

"परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम्।

कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः"।

"ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं

कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम्।

तस्माद्द्वयोरेव भवेत्प्रसिद्धि-

र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति" ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः। तत्तत्फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव मानम्, एवमन्यत्रापि। भवतु वा आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वद्वारैव।

यत्तु जडभरतोपाख्याने।

"न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम्।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च" इति॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवंपरं वा। तदुक्तं। "जज्ञे जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्" इति[1]।

अथ केचित्। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म सन्निपत्योपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम्। उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्यवहृतेः शारीरीसमाप्तिवदाश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम्। यद्यपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनम् सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानान्निन्द्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति। तन्न। तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्मात् यानि कर्माणि उपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं कर्तव्यानि तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीय-

---

(१) तद्योगिधर्मत्वेन सङ्गत्यागार्थे जातिस्मरत्वेन वा न शिक्षितानीत्येवंपरत्व, तदुक्तं, जज्ञे जातिस्मरो द्विज इत्यादि ग०।

श्रीविष्णुपुराणे ।

"तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते" ॥

हारीतः ।

"उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्" ॥

श्रुतिश्च, "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च" इति एतन्मूलकमेव,

"परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः" ।
"ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्माद्द्वयोरेव भवेत्प्रसिद्धि-
र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति" ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यान्तरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः । तत्तत्फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव मानम्, एवमन्यत्रापि । भवतु वा आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वद्वारैव ।

यत्तु जडभरतोपाख्याने ।

"न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम्।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च" इति॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवंपरं वा। तदुक्तं। "अग्ने जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्" इति(१)।

अत्र केचित्। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदाराादुपकारकं कर्म सन्निपत्त्योपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम्। उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालब्धदृष्टेः शारीरीसमाप्तिवदारब्धाश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम्। यद्यपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनम् सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानाद्निन्द्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति। तन्न। तत्त्वज्ञानं प्रत्यक्षत्वपक्षे कर्मणां ह्यपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्मात् यानि कर्माणि उपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं कर्तव्यानि तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीय-

(१) तद्योगिधर्मांशेन सङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन वा न शिक्षितानीत्येवंपरत्व, यदुक्तं, अग्ने जातिस्मरो द्विज इत्यादि ग०।

त्वात् सङ्कोचे मानाभावात् निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वान्मुक्तिपरिपन्थीनीति त्यज्यन्ते। धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते। सोऽयं "सन्यस्य सर्वकर्माणीत्यस्यार्थः, अयमेव हि सन्यासपदार्थः, तथाच श्रीभगवद्गीता।

"काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयोविदुः।
नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः" ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम्। स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाश्यत इति केचित्। तन्न। मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्। अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात्। एवञ्च तत्रैव विहितत्वस्य व्यभिचारः।

अत्र वदन्ति। संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्य्योच्छेदान्मोक्षः, एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम् मिथ्याज्ञानोन्मूलने कर्मविनाशस्यैव तत्त्व दिद्धोहादौ हेतुत्वावधारणात् कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञानद्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तत्त्वाश्रुते। तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-

कारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोपपत्तेः । अन्यथा भोगार्थं विहित-निषिद्धाचरणेन धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः । ननु तत्तत्तीर्थ-महादान-स्नान-काशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः । न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वाच्यम् तथाचापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् । न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्मणामननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावादिति(१) चेत् । न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाश-

(१) चरमत्वरूपे दुःखध्वंसे वैजात्यकल्पनस्यासम्भवादित्यर्थः । न च प्रतियोगिनि दुःखे जातिविशेषान् कल्पयित्वा तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन जातिविशेषाणामेव वा जन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेण व्यभिचारवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गोवधजन्यतावच्छेदकजात्या साङ्कर्येण तादृशजातिकल्पनाया असम्भवात् । न च गोवधजन्यदुःखानां मध्ये यानि प्रायश्चित्तनाश्यानि तन्मात्रवृत्तिजातिरेका यानि तत्त्वज्ञाननाश्यानि तन्मात्रवृत्तिर्जातिरन्यैवेति न साङ्कर्यमिति वाच्यम् । तासां जातीनां तत्त्वज्ञानादिनाश्यतावच्छेदकजातीनां वा नानात्वे द्वयत्र विनिगमकस्य दुर्वचत्वात् ।

विरोधिगुणानां नाशकत्वनियमात्[१]। तत्तन्नाशविशेषे तु तत्तद्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्म्मणामपि तथात्वमस्तु, तथापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चाननुगतानामेव तत्तत्कर्म्मणां जनकत्वम् मुमुक्षुमुद्दिश्य विहितत्वं चानुगतमस्तीति चेत्। न। ज्ञान-कर्म्मणोर्निरपेक्षकारणताश्रवणात् व्रीहि-यववद्विकल्प एव। निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनावरुद्धेऽपरसाधनान्वयो न विकल्पमन्तरेण सम्भवति आकाङ्क्षाविरहादिति न्यायात्[२]। साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेनान्वयो यथा व्रीहि-यवयोरिति व्युत्पत्तेर्वा। वस्तुतस्तु[३] दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनं विना न मोक्ष-

---

(१) नाशकत्वदर्शनादिति ख०।

(२) आकाङ्क्षाविरहादिति नियमादिति ख०।

(३) वेदबोधितवैकल्पिकहेतुत्वाश्रये समुच्चितेभ्यो न फलसिद्धिः समन्वितव्रीहि-यवाभ्यामेकयागानुष्ठानादिति इत्याशङ्क्य-समाधिवत् ज्ञान-कर्म्मणो हेतुत्वे तत्सम्भवने मोक्षाभावप्रसङ्गः। नापि ज्ञान-कर्म्मणोः समुच्चितानां मोक्षहेतुता सम्भवति, तत्त्वज्ञानोपाये योगाभ्यासादौ तत्साध्यतत्त्वज्ञाने मोक्षहेतुकाशीमरणादितत्कर्म्मसु फलत्यनुपपत्ते मथुरा काशीमरणानां सम्भवनासम्भवाच्च इत्यस्वरसादाह, वस्तुतस्त्विति।

इत्युभयसिद्धम्, तादृशमिथ्याज्ञाननाशे चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो न तेन विना स इति तथापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम्। यद्यपि मिथ्याज्ञाननाशे विरोधिगुणस्यैव हेतुत्वम्, तथापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम्। "आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्सत्येवेति प्रतिपादनाच। अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्पेरन्। कर्म्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात् प्रमाणवतोगौरवञ्च न दोषाय। कर्म्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वं अतो न तत्रानुगमो दोषाय। वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलकत्वमागमादेवावगम्यते। तत्त्वज्ञानाददृत्तफलान्येव कर्म्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात्। न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात्। अत एव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्याच, दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः। नापि

कर्मान्तराधिकार एव फलम्, महापातकातिरिक्ते-ऽनधिकाराभावात् अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽकृत-प्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः। प्राणान्तिके तदभा-वाच्च। श्रूयते हि।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः[१]।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परात्मनि"॥

स्मृतिश्च।

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इति।

"नाभुक्तं क्षीयते कर्मे"त्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाश्यकर्म-परत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पाप-पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात्। ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबोध्यमित्युक्तम्। अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिक-त्वेन यथा वह्नेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात्कर्मक्षय-इत्यर्थः। तथाच "नाभुक्तं क्षीयते कर्मे"ति स्मृतिरुत्सर्ग-तोभोगेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तविधिना सा बाध्यते, ज्ञाननाश्यत्वञ्च[२] भोगद्वारापि सम्भवती-त्यबाधे सम्भवति बाधकल्पना नेति चेत्। न। कर्मणो

(१) छिद्यते कर्मबन्धनमिति ख०।
(२) ज्ञानस्य नाशकत्वञ्चेति ख०।

भोगनाश्यत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात्। न हि भोगस्तत्त्व-ज्ञानव्यापारः, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्म्मण एव तदुपपत्तेश्च। कर्म्मणो भोगनाश्यत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात्।

यत्तु "नाभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्तइत्यादि-श्रुतेरन्यथा वर्णनम्। तन्न। स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन विरुद्धार्थकवेदाननुमापकत्वात्। वामदेव सौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्म्मक्षय इति चेत्। न। तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवात्। भोगजननार्थञ्च कर्म्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनककर्म्मस्वभावात् तपःस्वभावाद्वा[1]। न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्म्मनाशकं इत्युक्तम्। एतेनागमयोः परस्परविरोधात् अनिर्णये विमतिपदं कर्म्म भोगनाश्यं प्रायश्चित्ताद्यनाश्यत्वे सति कर्म्मत्वात् भुक्त-भुज्यमानकर्म्मवदित्यनुमानान्निर्णय इत्यपास्तम्। ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वाच्च शब्दबोधितनाशकानाश्यत्वस्योपाधित्वाच्च अज्ञातप्रधानेन

(१) तज्जनकधर्म्मस्वभावात् तप प्रभावादेति ख०।

ज्ञातप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचाराच्च तस्य प्रधान-यागादिनाश्यत्वात्। न च तस्यापि यागस्यैव स्वर्ग-फलकत्वमिति तन्नाश्यत्वमेव अधिकृताधिकारेऽपि स्वर्गकामस्याधिकारात् अन्यथा निष्फलेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात्। प्रवृत्तिश्च फल-वद्यागार्थितया। तदुक्तम्, "प्रधाने रागादङ्गे वैधीति। ननु "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षः अथ सम्प-त्स्यते कैवल्येन" इति श्रुतेः तावदेवास्योत्पन्नतत्त्व-ज्ञानस्य चिरं विलम्बः यावन्नोत्पन्नकर्मक्षयेविमोक्षः. अथ सम्पत्स्यते कैवल्येनेत्यत्र भोगेन क्षययित्वा इति शेषः। न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्म्मा-वस्थाने कृतसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेत्। न। तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यार्थत्वेनाप्युपपत्तेः।

यत्तु अज्ञातप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतत् "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणीत्यादि तेषां कार्य्याणां नाशकान्तराभावा-दिति। तन्न। प्रधानार्थितया कृतानां तदभावे तत्सा-मग्रासिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि सर्वकर्म्मपदस्य कर्म्मान्तरपरिग्रा-हकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। यदपि भस्मसात्करणा-दिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात्कृतमपि विहितं

कर्म्म न फलायेति। तथाच श्रुतिः, तद्यथा "पुष्कर-पलाशेनापः श्लिष्यन्ते" इत्यादि। तदपि न। न हि भस्मसात्करणं क्षयश्चानुत्पत्तिरुच्यते। न च लक्षणा, मुख्ये बाधकाभावादिति। उच्यते। कर्म्मणो भोगनाश्यत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्म्मनाशकत्वम् भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात्। न च भोगमात्रस्यैव कर्म्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्यभिचारः, कर्म्मप्रागभावासहवृत्तिकर्म्मनाशे युगपत्कर्म्मभोगे वाऽव्यभिचारात्। अत एवानुमानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यशेषे मानाभावः। उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थं उक्तरीत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति, तदस्यापवर्गस्य परमपुरुषार्थस्य श्रुतिसिद्धं कारणमनुमानमिति विविक्तम्॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीगङ्गेशविरचिते[1] तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानं।

समाप्तञ्च द्वितीयमनुमानखण्डं॥

---

(१) श्रीगङ्गेश्वरविरचित इति क्वचित्-पुस्तकपाठेन तत्त्वचिन्तामणिप्रणेता गङ्गेशोपाध्याय गङ्गेशोपाध्याय नामकमानार्थं गङ्गेश्वरेतिनाम्नापि प्रसिद्ध आसीदित्यहं सम्भावयामीति।